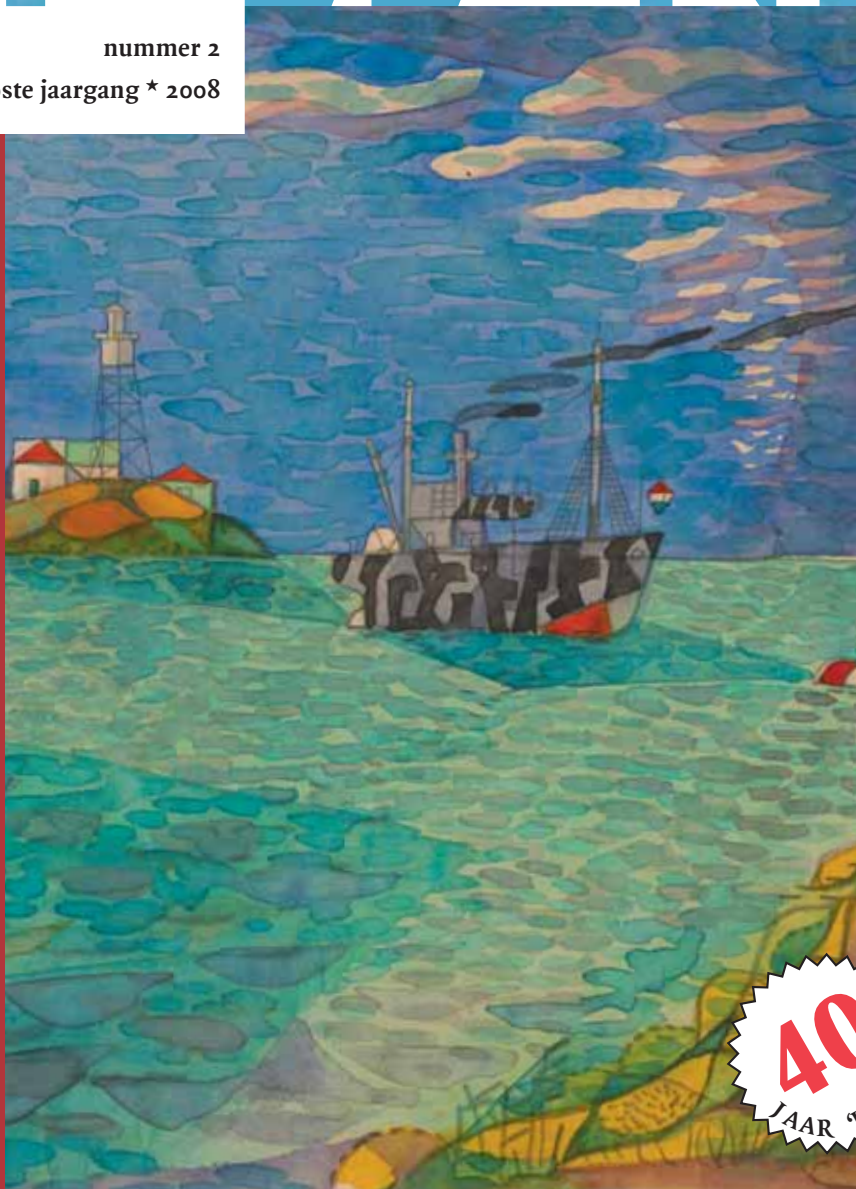

HOLLAND

nummer 2
40ste jaargang * 2008

40
JAAR 'HOLLAND'

Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts Holland, Archeologische Kroniek en de reeks Hollandse Studiën uitgeeft. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. Holland, Historisch Tijdschrift en Archeologische Kroniek worden kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de Hollandse Studiën gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M. Anema (eindredactie), S. Bijker, D. Damsma, F. Deen, M. v. Drunen, C. Gaemers, D. van den Heuvel, H. Kaal, P. van der Laar, H. Laloli, A. Nobel, I. van Tuinen, C. van Weele, A. Willemsen (eindredactie), J. Zuijderduijn.

Kopij voor Holland, Historisch Tijdschrift en Hollandse Studiën moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, dhr. J. Zuijderduijn, Jan Luykenlaan 161, 2332 DA Leiden, hollandhistorischtijdschrift@hotmail.com. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.vereniging-holland.nl.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in Holland gaarne zenden aan de boekenredacteur: mevr. M.C.F. van Drunen, Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Postbus 90701, 2509 LS Den Haag, mcf.v.drunen@min-def.nl.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en ledenadministratie: Historische Vereniging Holland, Postbus 2260, 1200 CG Hilversum, e-mail: hollandleden@verloren.nl, telefoon: 035-6859856 (Uitgeverij Verloren).

Contributie: € 30,- per kalenderjaar, na ontvangst van een contributienota te storten op bankrekening 59.03.46.075 (ABN-AMRO Bank) t.n.v. Historische Vereniging Holland Ledenadministratie te Hilversum.

Nieuwe leden krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift Holland toegezonden.

Losse nummers: €7,50, dubbele nummers €15,-, vermeerderd met €1,50 administratiekosten voor een enkel nummer, €2,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie Hollandse Studiën en het Apparaat voor de geschiedenis van Holland kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van Holland. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

De redactie van Holland heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, A. Willemsen, wenden: RMO, Postbus 11.114, 2301 EC Leiden, e-mail: a.willemsen@rmo.nl.

Foto omslag:

Nicolaas Wijnberg, *Zuiderzee bij Pampus*, 1942, aquarel. Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. RP-T-2001-19. Zie de rubriek *Hollands Spoor* in dit nummer.

ISSN 0166-2511

© 2008 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Kastelein Willem van Kronenburg en de stedelijke ontwikkeling van laatmiddeleeuws Heusden

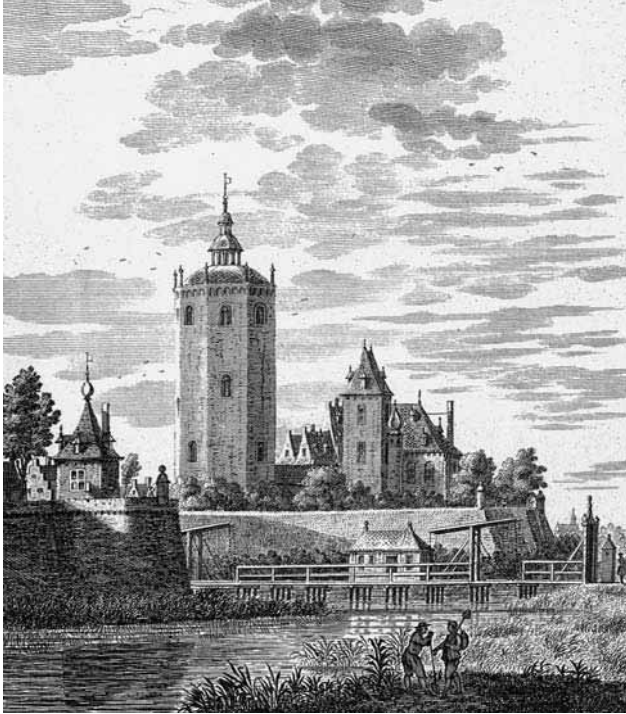
Van 1375 tot aan zijn overlijden in 1397 was Willem van Kronenburg als kastelein de hoogste vertegenwoordiger van de graaf van Holland in stad en Land van Heusden. Juist in deze periode maakte Heusden een snelle ontwikkeling door, die tot uiting kwam in onder meer een uitbreiding van de stad en in de komst van nieuwe religieuze en charitatieve instellingen. Willem van Kronenburg vervulde daarin een doorslaggevende initiërende en sturende rol en wist op deze transformatie van de stad zijn eigen stempel te drukken. Hij slaagde er bovendien in om gelijktijdig meerdere belangen te behartigen, namelijk die van de graaf, die van de stad, en zijn eigen belang.

In het laatmiddeleeuwse Land van Heusden was de kastelein een belangrijk man. Deze kastelein (castellanus, kasteelbewaarder) zetelde op de burcht van Heusden (afb. 1) en was de hoogste vertegenwoordiger van het landsheerlijk gezag, die in de juridische en bestuurlijke aangelegenheden van stad en Land van Heusden grote zeggenschap had. Aan het einde van de 14de eeuw maakten Heusden en omgeving nog maar sinds korte tijd deel uit van het graafschap Holland. Na verschillende vergeefse pogingen van zijn voorgangers was de Hollandse graaf Willem V (1351-1358) er namelijk in 1357 in geslaagd het Land van Heusden aan zijn graafschap toe te voegen, waarna het tot maar liefst 1815 Hollands zou blijven. Deze overgang naar Holland was bepaald niet zonder betekenis, want de Heusdense regio was voor de grafelijkheid van grote strategische waarde. Dat gold in politiek opzicht, aangezien het gebied zich bevond op de grens van het graafschap Holland en de hertogdommen Brabant en Gelre, maar ook in economisch opzicht, omdat het Land van Heusden werd doorsneden door de rivier de Maas, een verkeersverbinding die van cruciaal belang was. De betekenis van Heusden was dan ook groot genoeg om het kasteleinschap stevast te laten bekleden door een vooraanstaand edelman.¹

Dit artikel richt zich op een van deze Heusdense kasteelbewaarders: Willem van Kronenburg. Gedurende bijna een kwart eeuw, van 1375 tot 1397, was hij kastelein van Heusden. Het gaat hier niet in de eerste plaats om zijn kasteleinschap, maar veeleer om zijn actieve bemoeienis met de stad Heusden. Juist in de tweede helft van de 14de eeuw beleefde Heusden een snelle stedelijke ontwikkeling, die tot uitdrukking kwam in ruimtelijke zin maar ook in de komst van enkele nieuwe religieuze en charitatieve instellingen. Willem van Kronenburg vervulde bij deze ontwikkelingen veelal een opvallende rol, door zich nadrukkelijk bezig te houden met de versterking en uitbreiding van de stad en met de bevordering van het religieuze leven. Weliswaar werd het opmerkelijke optreden van Willem van Kronenburg al eerder gesignaleerd,² maar van afzonderlijke aandacht voor diens activiteiten was nog geen sprake. Ook werden nog niet alle beschikbare bronnen dienaangaande ten volle benut. Re-

1 P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* (Groningen 1992) 11-15. Zie voor een wat latere periode ook H. van de Mortel, *Criminaliteit, rechtspleging en straf in het Hollandse drostambt Heusden, 1615-1714* (Tilburg 2005) 52-55.

2 P.C.M. Hoppenbrouwers, *Inventaris van het archief van het tertiariissenconvent van Sint-Catharina te Heusden (1308) 1316-1588 (1598)* ('s-Hertogenbosch 1987), ii-iii; idem, 'De broederschap van Onze-Lieve-Vrouw te Heusden', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 199-235, aldaar 199.

Afb. 1 De burcht van Heusden, residentie van Willem van Kronenburg. Foto uit: Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt Heusden*.

den genoeg om hier de vraag te beantwoorden, hoe Willem van Kronenburg als kastelein de belangen behartigde van de Hollandse graaf, van de stedelijke gemeenschap en van zichzelf.

Willem van Kronenburg

Willem van Kronenburg dankte zijn naam aan het gelijknamige kasteel, dat even ten zuiden van het dorp Loenen was gelegen aan de Utrechtse Vecht. Het huis Kronenburg en het bijbehorende rechtsgebied behoorden in de 13de eeuw tot de bezittingen van de Van Amstels, maar na de moord op de Hollandse graaf Floris v (1266-1296) in 1296, waarbij Gijsbert van Amstel nauw was betrokken, was Kronenburg door de Hollandse grafelijkheid geconfisqueerd en werd het kasteel verwoest. Sindsdien vormde Kronenburg een Hollandse enclave binnen het Sticht Utrecht. Rond het midden van de 14de eeuw werd het kasteel herbouwd, waarna graaf Willem v er in 1355 zijn raadsman Dirk van den Gheyne mee beleende. Zij waren verwanten van elkaar, want Dirks vader Klaas van den Gheyne was een bastaardzoon van graaf Willem III (1304-1337), die door militaire inspanningen een plaats had veroverd aan het grafelijk hof. Sinds Dirk zich naar zijn nieuwe woonplaats noemde, kan hij worden beschouwd als stamvader van de heren van Kronenburg. Nadat Dirk van Kronenburg in 1362 kinderloos overleed, kwam Kronenburg in handen van zijn jongere broer Willem, de man over wie het in dit artikel gaat. In 1374 werd het kasteel in de strijd tussen Holland en Utrecht op bevel van de Utrechtse bisschop Arnold van Horn (1371-1378) opnieuw vernietigd. Willem van Kronenburg ontving hiervoor in 1386 een schadeloosstelling.³

3 A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (Zaltbommel 1969) 45; H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982) 547; T. Hermans en E. de Ligt, 'Kronenburg', in: B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhof-*

Door Peter Hoppenbrouwers is al opgemerkt dat moeilijk valt te bepalen of Willem van Kronenburg in de partijtwisten van de 14de eeuw gerekend moet worden tot de Hoeken of de Kabeljauwen. Antheun Janse schaarde Willem – althans voor de jaren 1391-1392 – onder de Kabeljauwse partij.⁴ Duidelijk is in elk geval dat Willem van Kronenburg kan worden gezien als vertrouweling van hertog Albrecht van Beieren, die aanvankelijk optrad als plaatsvervanger ('ruwaard') van zijn zieke broer Willem v, maar na diens overlijden in 1389 zelf graaf van Holland werd. Willem van Kronenburg maakte deel uit van de grafelijke raad en wordt herhaaldelijk vermeld als getuige in grafelijke oorkonden.⁵ Als adviseur van de graaf trad hij bijvoorbeeld op in 1388, toen hij samen met andere edelen en het stadsbestuur van Dordrecht een onderzoek instelde naar de ligging van de grens tussen Holland en Brabant.⁶ Willems prominente plaats in de grafelijke entourage blijkt verder uit een aantal nevenfuncties, waarvan het ambt van baljuw van Medemblik, dat hij tot 1392 bekleedde, er slechts één is.⁷ In 1396 trok Willem van Kronenburg met het grafelijk leger ten strijde tegen de Friezen, kort nadat hij tot ridder was geslagen.⁸

Begin oktober 1375 werd Willem van Kronenburg kastelein van Heusden.⁹ Als zodanig was hij de gevolmachtigde vertegenwoordiger van de landsheer, die niet alleen het 'bewaren' van de Heusdense burch tot taak had, maar die ook over inquisitoire autoriteit beschikte en als lid van het stadsbestuur zeggenschap had in alle kwesties die de stedelijke gemeenschap betroffen.¹⁰ Willem van Kronenburg heeft het ambt van kastelein langdurig uitgeoefend, namelijk tot aan zijn overlijden in het voorjaar van 1397. Uit zijn lange dienstverband kan worden afgeleid dat hij dit naar tevredenheid deed, maar er moet ook op worden gewezen dat Willem de graaf financieel gezien in zijn greep had. Kort voordat Albrecht van Beieren in 1396 de al genoemde krijgstoct naar Oost-Friesland ondernam, leende hij van Willem van Kronenburg een som geld om die expeditie te kunnen financieren. De inkomsten uit het Heusdense kasteleinschap golden daarbij als onderpand, zodat Willem van zijn ambt verzekerd was zolang de graaf hem nog niet had terugbetaald.¹¹ Na Willems overlijden gingen zijn vorderingen op de graaf over op zijn zoon Jan van Kronenburg, die tot 1420 kastelein van Heusden zou zijn.¹²

Hoewel de Heusdense kastelein deel uitmaakte van het stadsbestuur, heeft Willem van Kronenburg in het stadsarchief van Heusden maar weinig sporen nagelaten. Dat houdt ze-

steden in Utrecht (Utrecht 1995) 269-273, aldaar 269-270; Th.A.A.M. van Amstel, *De heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999) 123-124. Zie in verband met Kronenburg ook E.S.C. Erkelens-Buttinger, *Inventaris van het archief van de heerlijkheid Kronenburg 1455-1876* (Utrecht 1981).

4 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 11-12, waar overigens Willems zoon Jan van Kronenburg wel tot de Hoekse factie wordt gerekend; A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 406.

5 D.E.H. de Boer, D.J. Faber en H.P.H. Jansen (red.), *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie III. De rekeningen van de gerechtelijke ambtenaren. Deel: 1393-1396 (Baljuwen en drossaards)* ('s-Gravenhage 1980, Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie 174) 119.

6 Nationaal Archief Den Haag (hierna: NA), archief graven van Holland, inv. nr. 607; een editie bij F. van Mieris (ed.), *Groot Charterboek der graaven van Holland van Zeeland en heeren van Vriesland III* (Leiden 1755) 490-491.

7 A. Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400* (Den Haag 1993) 341.

8 De Boer, Faber en Jansen, *Rekeningen grafelijkheid Holland*, 119; Janse, *Grenzen aan de macht*, 394.

9 NA, archief graven van Holland, inv. nr. 1963, f. 1.

10 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 11.

11 Janse, *Grenzen aan de macht*, 317. Zie voor eerdere geldleningen ook Van Mieris, *Groot Charterboek III*, 356, 431.

12 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 12.

ker verband met de brand die het stadhuis in 1572 trof, waarbij vrijwel het gehele middeleeuwse stadsarchief verloren moet zijn gegaan. Wel is de tekst overgeleverd van een ordonantie die de kastelein in 1395 samen met de drossaard, de schepenen en gezworenen van de stad uitvaardigde. Deze als 'die nijeuwe ordinantie vander stadtrecht' betitelde tekst bevat hoofdzakelijk bepalingen met betrekking tot schuldbekentenissen die waren vastgelegd in schepenoorkonden, en voorschriften over erfenissen en de rechtsgang in de stad.¹³ Het grafelijk archief daarentegen bevat veel meer bronnen, zoals een rekening over het jaar 1379 waarin Willem van Kronenburg de opbrengst verantwoordde van de boetes die hij als kastelein had geïnd.¹⁴ Dergelijke bronnen zijn in het kader van deze bijdrage overigens niet systematisch bestudeerd. De bedoeling is immers niet een beschrijving te geven van het kasteleinschap van Willem van Kronenburg, maar in te gaan op zijn betekenis voor, en zijn invloed op, de ontwikkeling van de stad Heusden.

Van Heesbeen naar Heusden: het klooster Mariënkroon

Een eerste blijk van die invloed houdt verband met een langdurig geschil rond het cisterciënzerinnenklooster Nieuw-Mariëndaal.¹⁵ Dit klooster bevond zich in Heesbeen, ongeveer een kilometer buiten de Heusdense stadsmuren, waar het in 1361 was gesticht door Machteld van Riede, een telg uit het geslacht Van Oudheusden en sinds 1354 weduwe van de edelman Herbaren van Riede. Al eerder was zij verantwoordelijk geweest voor het ontstaan van een kerkelijke instelling: in 1355, dus kort na het overlijden van haar echtgenoot, had zij in de Heusdense Sint-Catharinakerk een kapittel van kanunniken gesticht.¹⁶ Enkele jaren later volgde dus de dotatie van een zusterklooster, maar na het overlijden van Machteld in 1362 bleken haar erfgenamen over de besteding van het familiekapitaal geheel andere opvattingen te hebben. Dit veroorzaakte een conflict dat zich zo'n twintig jaar zou voortslepen en tot gevolg had dat de Heesbeense stichting nooit werkelijk van de grond zou komen. Ook een initiatief van de Utrechtse bisschop Floris van Wevelinghoven, die in 1382 de betwiste goederen toewees aan een zekere Willem van Hedikhuizen met de bedoeling om zo het klooster een doorstart te laten maken, bracht daarin geen verandering, want dit voorplan werd niet uitgevoerd.

Twee jaar later werd het conflict over de nalatenschap van Machteld van Riede wél tot een definitieve oplossing gebracht, en dat was vooral te danken aan het ingrijpen van de Heusdense kastelein. In 1384 trof Willem van Kronenburg namelijk voorbereidingen voor een scheidsrechterlijke uitspraak (afb. 2) tussen de abt van de cisterciënzerabdij Kamp – de

13 Een afschrift van deze tekst bevindt zich in een stedelijk privilegeboek: Streekarchief Land van Heusden en Altena te Heusden (hierna: SALHA), oud-archief Heusden, inv. nr. A1, f. 20 r-22 r. Edities bij J. van Oudenhoven, *Beschryvinge der stad Heusden* (Amsterdam 1743) 275-277; Van Mieris, *Groot Charterboek III*, 634-635.

14 NA, archief graven van Holland, inv. nr. 2088. Van Willem zelf zijn uit de jaren zeventig ook een Heusdense rentmeestersrekening en twee drossaardsrekeningen overgeleverd (ibidem, inv. nrs. 1731, 1963 en 1964). De eerste rekening is, voorzover het de inkomsten uit de Heusdense tol betreft, gedrukt bij J.F. Niermeijer (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied. Eerste deel: 1104-1399*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote Serie 127 ('s-Gravenhage 1968) 619-643.

15 Zie over dit klooster H. van Bavel, *Inventaris van het archief van de Heusdense cisterciënzerkloosters Mariënkroon en Mariëndonk 1245-1631* ('s-Hertogenbosch 1972) viii-xiii; idem, 'Stichting en status van de Heusdense cisterciënzerkloosters Nieuw-Mariendaal, Marienkroon en Mariendonk', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 15 (1973) 201-234, aldaar 201-206.

16 Zie over dit kapittel A.P. van Schilfgaarde, 'Het archief van het kapittel en de proven van Heusden', *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 49 (1926) 257-440. Over Machteld van Riede Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 352-353.

overste van dit Nederrijnse klooster kon als supervisor over de Heesbeense stichting aanspraak maken op de kloostergoederen – en de al genoemde Willem van Hedikhuizen, de enige erfgenaam van Machteld van Riede. Het gebeurde wel vaker dat de kastelein optrad als arbiter ter oplossing van een geschil. Al in 1362 had Dirk van Polanen, één van Willem van Kronenburgs voorgangers, in hetzelfde, toen nog verse conflict de taak van scheidsrechter op zich genomen.¹⁷ Van Willem van Kronenburg zelf is nog een ander scheidsrechterlijk oordeel bekend, dat hij velde in een geschil met betrekking tot de abdij van Berne, een zaak die enigszins vergelijkbaar is met de Heesbeense casus.¹⁸

Van de voorbereidingen van de Heusdense kastelein in verband met zijn uitspraak wordt voor het eerst iets zichtbaar op 6 april 1384. Op die dag droeg een van de executeurs van Machtelds testament zijn executoriale rechten over aan de abt van Kamp, op voorwaarde dat Machtelds goederen zouden worden aangewend voor een mannen- of vrouwenklooster.¹⁹ Op 12 juni van hetzelfde jaar beloofde Willem van Hedikhuizen – Machtelds erfgenaam en de favoriet van de bisschop – zich te zullen onderwerpen aan het door Willem van Kronenburg uit te spreken vonnis.²⁰

Het oordeel van de kastelein kwam op 30 juni van hetzelfde jaar, en daarin ging hij geheel voorbij aan de plannen van de bisschop en Willem van Hedikhuizen. Willem van Kronenburg besloot dat het Heesbeense klooster zou worden opgeheven, en dat op basis van de goederen een nieuw mannenklooster moest worden ingericht in Heesbeen of in Heusden. Om deze nieuwe stichting op weg te helpen, diende de abt van Kamp minstens drie monniken ter beschikking te stellen. Willem van Hedikhuizen werd gecompenseerd met een jaarlijkse uitkering gedurende de rest van zijn leven, mede omdat hij in het bestaande klooster prebenden (recht op inkomsten) voor zijn kinderen zou hebben bezeten en omdat hij zou hebben geïnvesteerd in de landerijen die tot Machteld van Riedes erfenis behoorden. De Heusdense kastelein behield zich het recht voor om bij eventuele nieuwe onenigheid rond de kloostergoederen een beslissing te nemen.²¹

Het nieuwe klooster kreeg de naam Mariënkroon en werd gevestigd te Heusden. Daar vond het een plaats in de zuidoostelijke hoek van de stad, waar Machteld van Riede een ste-

Afb. 2 Het zegel van Willem van Kronenburg, behorend bij de oorkonde met zijn scheidsrechterlijke uitspraak uit 1384. Bron: BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 14.

17 Brabants Historisch Informatie Centrum (hierna: BHIC), archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 7.

18 Zie H. van Bavel, *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne 1134-1400. Met inleiding en indices* (Heeswijk 1984) 95 regest 470.

19 BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 12.

20 Ibidem, inv. nr. 13.

21 Ibidem, inv. nr. 14. Een editie van dit oordeel bij Van Bavel, 'Stichting en status Heusdense cisterciënzerkloosters', 229-230.

Afb. 3 Heusden door Jacob van Deventer, omstreeks 1560.

nen woning had bezeten (afb. 3). Juist in dit deel van de stad werd in deze jaren een uitbreiding gerealiseerd, waarbij de oostelijke grens van de stad werd verlegd tot aan de Demergracht.²² Dat deze expansie werkzaamheden aan de stadsmuur noodzakelijk maakte, kan worden afgeleid uit een privilege van hertog Albrecht van Beieren, die in 1385 verklaarde dat de inwoners van het Land van Heusden niet konden worden verplicht om te assisteren bij de aanleg van grachten en versterkingen om Heusden ('... dat die goede landluyden voirscreven niet graven noch vesten en sullen maicken om die stadt van Huesden'). De hertog droeg zijn kastelein dan ook op om de buiten de stad woonachtige onderdanen daartoe niet meer te verplichten ('... dat hy onsen goed landluyden voirscreven niet meer en bidde noch en ghebiede [...] enninghe gravinge off vestinghe om onsse stadt van Huesden te maicken').²³

Dat er in Heusden sprake was van een uitbreiding van de bebouwde stad en van werkzaamheden aan de verdedigingswerken blijkt ook enkele jaren later. In 1390 schonk Albrecht van Beieren aan het nieuwe klooster Mariënkroon een toren in de stadsmuur. Deze toren bevond zich aan het einde van de schuttersdoelen ('enen toerne staende inder mueren tot Huesden tenden die Doelen'), en de grafelijke schenking ging gepaard met de toezegging dat de cisterciënzers de stadsmuur tussen die toren en het begijnhof mochten aanleggen of, wat meer waarschijnlijk is, verhogen ('ende die muere vander stede voirs. op te tymmeren van dien toerne voirschr. totten begijn hove toe').²⁴ Deze passage is eerder wel geïnterpreteerd als zouden de kloosterlingen langs de muur gebouwen hebben mogen optrekken,²⁵ maar deze lezing is niet in overeenstemming met de letterlijke tekst van de oorkonde. Het heeft er alle schijn van dat met het privilege van 1390 meerdere belangen gediend waren: de broeders van Mariënkroon waren er bij gebaat om hun klooster door middel van

²² Vgl. H. Janse, 'Het Stadsonderzoek van Heusden', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 3 (1986) 214.

²³ SALHA, oud-archief Heusden, inv. nr. A1, f. 13 v-14 r. Een editie bij Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt Heusden*, 241-242.

²⁴ BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 49.

²⁵ Van Bavel, *Inventaris archief Heusdense cisterciënzerkloosters*, 197-198 regist 194.

een muur van de buitenwereld af te schermen, en Albrecht van Beieren had belang bij een verdere versterking van de Heusdense verdedigingswerken. Dit sluit naadloos aan bij de constatering in zijn oorkonde 'datter onse stede voirs. niet mede ghecrenct en is mar ghestart ende ghebetert'.²⁶

'Translator monasterii in Huesden ex Heesbeen'

Opvallend aan de beëindiging van het conflict rond de door Machteld van Riede nagelaten goederen is het doortastende optreden van Willem van Kronenburg. De kastelein verkoos zijn eigen oplossing boven de aanpak van de Utrechtse bisschop en Willem van Hedikhui-zen. Dat deed hij ongetwijfeld in nauw overleg met de abt van Kamp en met Albrecht van Beieren, maar bij de beslissing om het klooster binnen de muren van de stad Heusden onder te brengen lijkt de stem van Willem van Kronenburg de doorslag te hebben gegeven.

Veelzeggend is bijvoorbeeld een vermelding van Willem van Kronenburg in het dodenboek (*Memoriale defunctorum*) van het klooster Mariëndonk te Elshout. Deze cisterciënzer-priorij kwam kort voor het midden van de 15de eeuw tot stand toen een aantal broeders uit Mariënkroon zich afsplitste van de gemeenschap in Heusden en de stedelijke omgeving verwisselde voor het platteland, een paar kilometer verderop. Niet lang na deze afsplitsing legde de prior van Mariëndonk, Everhard van Goch, een dodenboek aan, waarin werd bijgehouden welke overledenen op een bepaalde dag dienden te worden herdacht. De betekenis van Willem van Kronenburg voor de cisterciënzers blijkt ook uit dit dodenboek; hoewel het ten tijde van de aanleg ervan al meer dan een halve eeuw geleden was dat hij overleed, werd zijn naam er toch in opgenomen. Deze optekening werd bovendien voorzien van de toevoeging dat hij de *translator monasterii* was, dus degene die het Heesbeense klooster had verplaatst naar Heusden.²⁷

Een andere bevestiging van Van Kronenburgs sterke persoonlijke betrokkenheid bij de overbrenging van het klooster naar de stad is te vinden in een 16de-eeuws briefje dat deel uitmaakt van het archief van het klooster Mariënkroon. Dit briefje, dat een samenvatting zegt te geven van een tekst uit een handschrift uit dat klooster (*extractus ex quodam registro sive libro monasterii Coronae Mariae in Heusden*), deelt mee dat Willem van Kronenburg het klooster op zijn eigen kosten binnen de stad bracht.²⁸

Een derde aanwijzing bestaat ten slotte uit een kroniekje dat werd geschreven door de al genoemde Everhard van Goch, de prior van Mariëndonk die eerder, van 1430 tot de afsplitsing in 1443, prior was van Mariënkroon. Zijn kroniekje, dat kort na 1461 werd aangelegd en dat onderdeel vormt van een *cartularium* van het klooster Mariëndonk, behandelt ook de geschiedenis van het Heusdense Mariënkroon.²⁹ In dat verband gaat de prior zelfs zover om

²⁶ Deze gang van zaken vindt bovendien bevestiging in een oorkonde uit 1458, waarin schepenen en burgemeesters van Heusden verklaren dat het stadsbestuur in het verleden aan prior en convent van Mariënkroon toestonden een deel van de stad, onder andere langs de stadsmuur, te omheinen ('te beheinden ende te bevryen een deel der stadt erve ende strate, gelegen ende streckende langs der stadt muer eerstwerwen [...]') (BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 53).

²⁷ *Obiit dominus Wilhelmus de Cronenborgh, miles, translator monasterii in Huesden ex Heesbeen* (BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 718, f. 11 r). Zie over dit dodenboek Van Bavel, *Inventaris archief Heusdense cisterciënzerkloosters*, 85-86.

²⁸ *Quapropter dominus Wilhelmus miles de Cronenborch, castellanus castri opidi huius, transtulit monasterium de Heesbeen ad istum locum suis expensis* (BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 20).

²⁹ Zie over deze kroniek Van Bavel, *Inventaris archief Heusdense cisterciënzerkloosters*, vii.

het aantreden van Willem van Kronenburg als kastelein rechtstreeks in verband te brengen met de afloop van het conflict om de nalatenschap van Machteld van Riede, door erop te wijzen dat hij ervoor zou hebben gezorgd dat Machtelds erfgenamen bereid waren hun afspraken op te geven.³⁰ Ook deelt hij mee dat Willem van Kronenburg constateerde dat er in de stad Heusden te weinig missen werden gevierd, en dat dit hem ertoe bracht het Heesbeense cisterciënzerinnenklooster binnen de stadsmuren te halen en om te vormen tot mannenklooster.³¹ De betrokkenheid van de kastelein voerde echter nog verder, aldus de kroniek, want aan Willem van Kronenburg wordt ook de bouw van de kloosterkerk en het oudste gedeelte van de slaapzaal toegeschreven.³² Ook de verwerving van het recht om de Heusdense parochiepastoor te benoemen – over dat recht hadden de broeders van Mariënkroon inderdaad sinds 1393 de beschikking – wordt door prior Everhard op het conto gezet van Willem van Kronenburg. Omdat de prior van mening was dat het uitoefenen van zielzorg door een van zijn broeders niet wenselijk was, laat hij fijntjes weten dat dit voor de kloostergemeenschap ‘een minder nuttige zaak’ was. Aan deze situatie werd door hem dan ook onmiddellijk na zijn aantreden als prior van Mariënkroon in 1430 een einde gemaakt.³³

Weliswaar dateren de hierboven aangehaalde bronnen niet uit de 14de maar uit de 15de eeuw en zijn twee van de drie teksten opgesteld door één en dezelfde persoon, maar er is geen reden om te betwijfelen dat de komst van de cisterciënzers naar de stad Heusden daadwerkelijk te danken is aan het optreden van Willem van Kronenburg. Ten onrechte hebben eerdere onderzoekers het initiatief voor deze overbrenging toegeschreven aan Albrecht van Beieren.³⁴ Die mag tamelijk nauw bij de stad Heusden betrokken zijn geweest,³⁵ en zelfs bekend staan om zijn sterke affiniteit met de orde van Cîteaux, uit de bronnen blijkt geenszins dat de Hollandse graaf even nauw bij de gang van zaken in 1384 betrokken was als Willem van Kronenburg. Zonder twijfel had het beleid van de kastelein de instemming van de graaf, maar het is de verdienste van Willem van Kronenburg in eigen persoon dat in 1384 een scheidsrechterlijk oordeel kon worden uitgesproken en dat vervolgens het nieuwe klooster werd gevestigd te Heusden. Willem van Kronenburg was dan ook de eigenlijke *translator monasterii*, en met de komst van de cisterciënzers naar Heusden wist hij zowel liturgische als stedenbouwkundige doelen te realiseren.

30 *Tandem circa annum Domini M CCC LXXX quidam curialis et armiger Wilhelmus dictus de Cronenborch ex illustri prosapia comitum Hollandie naturaliter ortum trahens optinuit castellanie dignitatem et officium in Huesden. Postea miles effectus pio, ut creditur, motu et quorundam religiosorum et aliorum secularium instigatione nominatus cepit predictos detentores sacrilegos diversis modis aggredi ut hereditatem domine tolleret de manibus eorum (BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 120, f. 11 v).*

31 *Videns quod in ipso opido de Huesden paucitatem divinarum officiorum et precipue missarum [...] de voluntate predicti domini W. de Colonia abbatidis Campensis supradictum monasterium monialium in Heesbeen inchoatum cum predictis possessionibus transtulit ad opidum de Huesden in loco ubi nunc est, moniales in monachos dicti Cisterciensis ordinis commutans circa annum Domini M CCC LXXX secundum.*

32 *Sub quo [nl. de eerste prior Willem van Wisch] per dominum W. de Cronenborch constructa est ecclesia que nunc est et pars dormitorii a turre usque ad eius medietatem adhuc per muris transversam divisa.*

33 *Procuravit etiam dicto monasterio ecclesiam parochialem in Huesden, licet minus ad utilitatem.* Zie over de zielzorg door de broeders van Mariënkroon H. van Engen, ‘Cisterciënzers in de stad. De priorij Mariënkroon in Heusden’, te verschijnen in: H. van Engen en G. Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008).

34 Van Bavel, *Inventaris archief Heusdense cisterciënzerkloosters*, ix-x; idem, ‘Stichting en status Heusdense cisterciënzerkloosters’ 207, waar Willem van Kronenburg wordt getypeerd als ‘zetbaas’ van Albrecht van Beieren; Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 342. Hoppenbrouwers, *Inventaris Catharinaconvent*, ii bracht de voortzetting van de Heesbeense stichting als mannenklooster in Heusden wel in verband met het optreden van Willem van Kronenburg.

35 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 15-17.

Begijnhof

De prior weet in zijn kroniekje nog meer te melden over Willem van Kronenburg. Met het oog op de wereldlijke en geestelijke voorspoed van de stad zou hij buiten de stadsmuren een begijnhof en een tehuis voor oude mannen hebben gesticht, daarbij overigens gesteund door de echtgenote van Albrecht van Beieren.³⁶ Dat Willem van Kronenburg als stichter was betrokken bij het oudemannenhuis wordt door andere bronnen bevestigd; daarop zal in de volgende paragraaf nader worden ingegaan.

In verband met het begijnhof is een rol als stichter niet uit een andere bron bekend, afgezien van een opmerking in het werk van de 17de-eeuwse Heusdense geschiedschrijver Jakob van Oudenhoven.³⁷ In haar proefschrift over de Hollandse en Zeeuwse begijnhoven merkte Florence Koorn – overigens zonder te verwijzen naar de kroniek van Mariëndonk – al op dat het waarschijnlijk is dat Willem van Kronenburg de verhuizing van het begijnhof naar een locatie buiten de stad mogelijk maakte, maar dat het onzeker is of hij ook voordien al betrokken was bij de komst van de eerste begijnen naar de stad.³⁸

Uit de vroegste vermelding van het Heusdense begijnhof, die dateert uit 1390, wordt duidelijk dat de begijnen aanvankelijk gevestigd waren binnen de stadsmuren. De desbetreffende tekst kwam hierboven al ter sprake in verband met het klooster Mariënkroon, dat immers in 1390 van Albrecht van Beieren toestemming kreeg om een stuk stadsmuur te verhogen ‘tussen de toren en het begijnhof’.³⁹ Dit betekent dat het begijnhof zich op dat moment bevond in de onmiddellijke nabijheid van de stadsmuur en van het klooster Mariënkroon. Uiterlijk in 1393 moet het begijnhof echter zijn verplaatst naar een plaats buiten de stad, want in een testament uit dat jaar is sprake van het erf van de begijnen (*ortus beginarum*) buiten de Oudheusdense poort (*extra portam de Outhuesden*).⁴⁰ Dat is precies de plek waar het begijnhof later kan worden aangetroffen. Een tekst uit 1455 bijvoorbeeld maakt duidelijk dat ‘die kercke vanden begijnhove’ was gelegen ‘upten Cleyen Nederstam’,⁴¹ hetgeen in overeenstemming is met de weergave van het begijnhof op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer van weer een eeuw later (zie afb. 3). Van Deventers plattegrond maakt duidelijk dat het begijnhof even ten zuiden van de stad deel uitmaakte van de lintvormige maar dichte bebouwing langs de weg naar Oudheusden.

Interessant genoeg wijst alles er op dat dit voorstadje buiten de Oudheusdense poort – en gelegen in de parochie Oudheusden! – ontstond tegen het einde van de 14de eeuw, niet lang voor de verhuizing van de begijnen tussen 1390 en 1393. Een duidelijke aanwijzing daarvoor is het privilege van Albrecht van Beieren uit 1386, waarbij de Heusdense stadsvrijheid werd vergroot. Het gebied waarbinnen het stedelijk recht van kracht was, werd toen uitgebreid vanaf de stadsmuur tot aan de Oude Maas ten zuiden van de stad, ofwel het gebied ‘dair bin-

36 *Interea predictus dominus W. de Cronenborch profectum Huesdensis opidi multum tam in temporalibus quam in spiritualibus intendens, beghinagium cum suis privilegiis extra muros dicti opidi, et collegium virorum decrepitorum duodecim cum assignatione et dotatione reddituum, consilio et auxilio domine N. conthoralis dicti illustri principis Alberti, instituit et fundavit* (BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 120, f. 11 v).

37 ‘Deselve heeft hier ook gesticht een bagijn-hof maer en staet daer niet meer’ (Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt Heusden*, 127). Het betreft hier overigens een van toevoegingen voorziene editie van Van Oudenhovens oorspronkelijke werk uit 1650, maar ook daarin is deze opmerking al opgenomen.

38 F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* (Assen 1981) 26.

39 BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 49.

40 *Ibidem*, inv. nr. 663. Dat daadwerkelijk sprake was van een begijnhof blijkt in 1399, als in een testament sprake is van de *curia beginarum* (*ibidem*, inv. nr. 392).

41 *Ibidem*, inv. nr. 564.

nen ghelegen sijn hoeffsteden ende twee stucken lants die gheheijten sijn den Grooten Nederstam ende den Cleynen Nederstam'.⁴² Afgaande op de term 'hofsteden' waren daar op dat moment op zijn minst al enkele percelen in gebruik.

Dat deze uitbreiding van het stedelijk rechtsgebied zonder meer de belangstelling van Willem van Kronenburg moet hebben gehad, valt af te leiden uit een oorkonde van 16 januari 1390, waarbij hertog Albrecht tegen een jaarlijkse betaling aan hem een morgen land buiten de Oudheusdense poort overdroeg, genaamd 'die Cleyne Nederste'.⁴³ Zoals al werd opgemerkt, was ook het perceel waarop het begijnhof gevestigd werd, gelegen in deze Kleine Nederstam, en dat onderstreept de juistheid van de opmerking van prior Everhard van Goch in zijn kroniek, die met de woorden [...] *beghinagium cum suis privilegiis extra muros dicti opidi* [...] instituit et fundavit moet hebben gedoeld op de betrokkenheid van Willem van Kronenburg bij de verplaatsing van het begijnhof naar een plek buiten de stad. Wellicht heeft het oorspronkelijke begijnhof bij de stadsmuur plaats moeten maken voor de cisterciënzers van Mariënkroon voor wie Willem van Kronenburg zich zo sterk gemaakt had en wier jonge klooster vermoedelijk een steeds groeiende behoefte aan ruimte had.

Twaalf arme oude mannen

Zoals al ter sprake is gekomen, blijkt uit de kroniek van Everhard van Goch ook dat Willem van Kronenburg een tehuis oprichtte voor oude mannen, dat in het kroniekje wordt omschreven als een 'gezelschap van twaalf oude mannen' (*collegium virorum decrepitorum duodecim*).⁴⁴ De mededeling van de prior wordt van verschillende zijden bevestigd. Van het grootste belang is in dit verband een handschrift getiteld: 'Prothocol van de brieven toecommende die twaelf arme mannen van den huysen van den Tempel, gefondeert binnen der vrijheyte van Heusden bij heer Willem van Croonenborch, ridder etcetera'. Het betreft een in 1580 aangelegd papieren register waarin ruim 130 teksten (daterend uit de jaren 1311-1657) zijn afgeschreven met betrekking tot dit mannenhuis. Het merendeel van de opgenomen akten houdt verband met de overdracht van onroerende goederen of renten. Helaas is het niet duidelijk of het handschrift nog bestaat, maar dankzij een regestenlijst die rond 1930 werd opgesteld door de archivaris A.P. van Schilfgaarde – het handschrift bevond zich toen in particulier bezit – kan van de inhoud toch kennis worden genomen, zij het uiteraard enigszins oppervlakkig.⁴⁵ In de literatuur is het Heusdense mannenhuis wel aan de orde gesteld,⁴⁶ maar het bestaan van de regestenlijst is vrijwel onopgemerkt gebleven. Op basis van Van

42 SALHA, oud-archief Heusden, inv. nr. A1, f. 11 r-v. Edities bij Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt Heusden*, 229; Van Mieris, *Groot Charterboek*, 453.

43 NA, archief graven van Holland, inv. nr. 226, f. 286 v.

44 Door Van Bavel, 'Stichting en status Heusdense cisterciënzerkloosters' 208 abusievelijk gehouden voor het college van kanunniken in de Heusdense Sint-Catharinakerk.

45 Gelet op de afgeschreven teksten heeft het handschrift in ieder geval tot in de 17de eeuw berust bij de 'manhuismeester' in Heusden. De inleidende tekst bij de regestenlijst ([A.P. van Schilfgaarde], *De twaalf arme mannen van Heusden* (typoscript, zonder jaar) 1) maakt duidelijk dat het handschrift in 1913 op een veiling werd verworven door jhr. W.A. Beelaerts van Blokland uit Den Haag, die het handschrift in ieder geval ten tijde van de vervaardiging van de regestenlijst nog bezat. De naam van de maker van de regestenlijst is bekend uit een brief die Algemeen Rijksarchivaris R. Fruin op 2 maart 1927 samen met een exemplaar van de regestenlijst verstuurde aan de toenmalige rijksarchivaris in de provincie Noord-Brabant (BHIC, archief van het Rijksarchief in Noord-Brabant, inv. nr. 44). Uit die brief blijkt verder dat een ander exemplaar van de regestenlijst zich bevindt in de bibliotheek van het Algemeen Rijksarchief, thans Nationaal Archief. Een kopie van het Bossche exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van het Streekarchief Land van Heusden en Altena te Heusden, met signatuur LHA0158. De huidige verblijfplaats van het handschrift zelf heb ik nog niet kunnen achterhalen.

46 Het meest uitvoerig door Hoppensbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 355.

Schilfgaardes regesten kan de gang van zaken bij de stichting van het mannenhuis daarom nauwkeuriger worden uiteengezet dan voorheen is gebeurd.

De voorbereidingen om te komen tot een tehuis voor oude mannen hebben mogelijk een aanvang genomen in 1394. Op 9 oktober van dat jaar droeg Willem van Wendelnisse ten overstaan van Heusdense schepenen verschillende stukken land in de ban van Hedikhuizen over aan Willem van Kronenburg.⁴⁷ Op dat moment was Willem van Wendelnisse nog niet erg lang in het bezit van deze percelen; hij had ze in 1392 verworven van anderen.⁴⁸ Een van hen was Willem van Hedikhuizen, die overigens niet verward moet worden met de gelijknamige persoon die in 1382 door de Utrechtse bisschop naar voren werd geschoven in het conflict over de erfenis van Machteld van Riede.⁴⁹ Wanneer Willem van Kronenburg bij de verwerving van de percelen in Hedikhuizen in 1394 al speelde met de gedachte om deze goederen aan te wenden voor de stichting van een liefdadige instelling, dan is de voorbereiding van deze stichting niet minder grondig maar toch iets langduriger geweest dan Hoppenbrouwers vermoedde.⁵⁰ Hoe het ook zij, op zijn beurt droeg Willem van Kronenburg de goederen te Hedikhuizen op 13 april 1397 over aan de kerkmeesters, Heilige Geestmeesters en gasthuismeesters van Heusden, ten behoeve van 'twaalf arme mannen'.⁵¹

Op dezelfde dertiende april droeg Willem van Kronenburg ook een tweede goederencomplex over aan de beheerders van de Heusdense parochiekerk, de Heilige Geesttafel en het gasthuis.⁵² Nu waren het enkele landerijen onder Baardwijk, die hij slechts een maand eerder in zijn bezit had gekregen, toen een zekere Arend van Gemonde deze goederen overdroeg aan Claas Reiniersz, die handelde in naam van Willem van Kronenburg.⁵³ Deze Claas Reiniersz was een van Willems ambtenaren en zijn inmenging duidt er volgens Hoppenbrouwers op dat de kastelein begin maart 1397 al stervende was.⁵⁴ Dat is zeker niet uitgesloten, maar het is in dit licht opmerkelijk dat Reiniersz – afgaande op de regestenlijst – op 13 april 1397 wel betrokken was bij de overdracht van de Baardwijkse goederen, maar niet bij die van de Hedikhuizense bezittingen.

Dat Willem van Kronenburg daadwerkelijk de stichter was van het oudemannenhuis blijkt nog eens uit een oorkonde van Albrecht van Beieren van 3 december 1402, waarbij de hertog 'den armen luden tot Huessden die geseten siin opter Ouder Mazen inden goedshuuse datmen heet Inden Tempel ende heer Willaem van Cronenburch onse neve aldair gemaict ende ghesticht heeft' een jaarlijkse uitkering van tien Hollandse schilden beloofde.⁵⁵ Daarmee komt ook aan het licht dat deze charitatieve instelling was gevestigd op vrijwel dezelfde locatie als het begijnhof, maar dan nog net iets verder van de stad, op de noordoever van

47 Van Schilfgaarde, *Twaalf arme mannen*, 8 regest 22. Deze goederen kunnen worden toegevoegd aan de weinige bezittingen in en om Heusden die van Willem van Kronenburg bekend zijn, zie Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 358-359.

48 Van Schilfgaarde, *Twaalf arme mannen*, 7 regesten 17 en 19.

49 Vgl. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 353. Dat een deel van de in 1394 door Willem van Wendelnisse geschonken goederen afkomstig waren van Willem van Hedikhuizen blijkt uit regest 22, maar niet uit de regesten 17 en 19.

50 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 355.

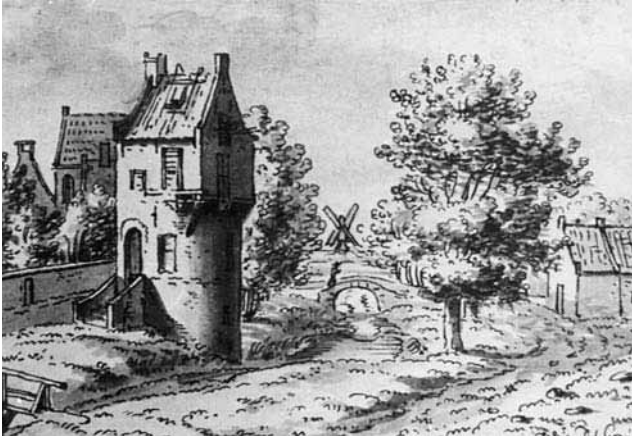
51 Van Schilfgaarde, *Twaalf arme mannen*, 10 regest 29.

52 Ibidem, 9-10 regest 28.

53 Ibidem, 9 regest 26, zie ook regest 27. Een afschrift van deze tekst ook in NA, archief graven van Holland, inv. nr. 228, f. 234 r. De overdracht had plaats ten overstaan van Albrecht van Beieren, en niet door hem, zoals Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 355 meende.

54 Ibidem, 923 noot 152.

55 NA, archief graven van Holland, inv. nr. 229, f. 13 v; zie ook Van Schilfgaarde, *Twaalf arme mannen*, 10-11 regest 31.

Afb. 4 Gezicht op een van de torens uit de Heusdense stadsmuur in de bocht van de Demer, de middeleeuwse stadsgracht. Links achter de toren is nog juist het dak zichtbaar van de kerk van het voormalige klooster Mariënkroon. Tekening door Jozua de Grave, 1692.

het Oude Maasje. In de inleiding van zijn regestenlijst meldt Van Schilfgaarde, kennelijk op basis van het handschrift zelf, dat het tehuis zich bevond aan de Oudheusdense dijk op de Kleine Nederstam, ten zuiden van de kerk en het kerkhof van de begijnen (afb. 4).⁵⁶ Op de plattegrond van Van Deventer is daar, langs de Oude Maas, inderdaad enige bebouwing waarneembaar, die overigens afwijkt van de lintbebouwing waarvan bij de andere percelen langs deze Oudheusdense dijk sprake is.

Opmerkelijk is trouwens de benaming 'Inden Tempel' waarvan voor het eerst sprake is in de oorkonde van Albrecht van Beieren uit 1402. Dit wordt wel eens in verband gebracht met de eerdere aanwezigheid van de ridderorde van de tempeliers, maar voor die gedachte lijkt het handschrift van het oudemannenhuis geen enkel aanknopingspunt te bieden.⁵⁷

Jammer genoeg laat de regestenlijst over het feitelijke reilen en zeilen van Willem van Kronenburgs oudemannenhuis maar bar weinig los. Het weinige dat Van Schilfgaarde in dit opzicht meldt, is dat de twaalf proven in het huis bedoeld waren voor minderbedeelde mannen van minstens zestig jaar oud, dat het beheer aanvankelijk berustte bij kerkmeesters, heilige geestmeesters en gasthuismeesters van Heusden, en dat vanaf 1443 een afzonderlijke 'manhuismeester' schijnt te zijn aangesteld, die vermoedelijk werd gerecruteerd uit de stadsschepenen.⁵⁸ De door Willem van Kronenburg gestichte instelling zou in later tijden bekend komen te staan als het Grote Mannenhuis, dat volgens Van Oudenhoven naar de stad zelf zou zijn verplaatst nadat het door krijgshandelingen werd verwoest.⁵⁹ De stichter

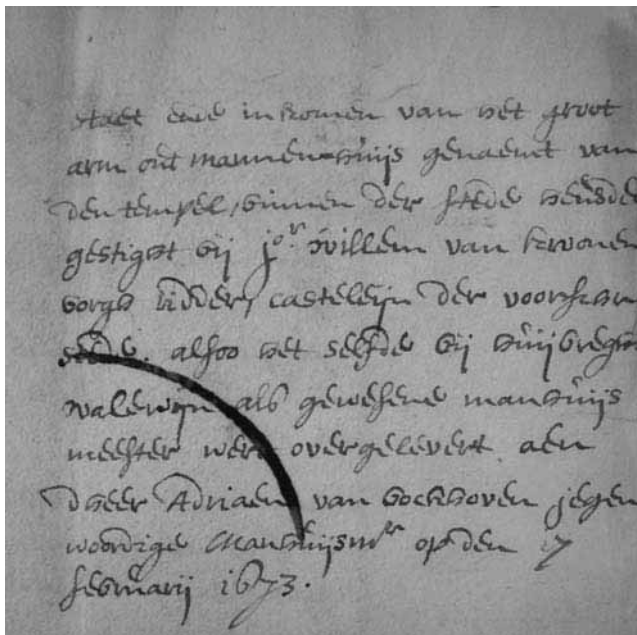
⁵⁶ Ibidem, 1-2. Van Schilfgaarde vergiste zich, waar hij beweerde dat de twaalf mannen, in strijd met de stichtingsbepalingen, het voor hen bestemde huis in Heusden nooit betrokken, omdat steeds sprake is van een ligging van dat huis buiten Heusden. Het was hem kennelijk niet bekend dat de Kleine Nederstam weliswaar buiten de stad maar binnen de stads-vrijheid lag, en dat er dus geen sprake is van een tegenstrijdigheid. Of begijnhof en oudemannenhuis zich bevonden op hetzelfde perceel is twijfelachtig, omdat halverwege de 15de eeuw nog een tweede tehuis voor oude mannen zou verrijzen, tussen het begijnhof en het oudemannenhuis van Willem van Kronenburg (Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 356).

⁵⁷ Vgl. ibidem, 355.

⁵⁸ Van Schilfgaarde, *Twaalf arme mannen*, 1-2.

⁵⁹ 'Anno 1397 heeft heer Willem van Kroonenburgh, ridder ende casteleyn over stadt, slot ende landt van Heusden, onder des stadts vrydom ghefondeert een oudt mannen-huys ghenoeemt 't groot mannen-huys van den huyse van den Tempel, dat met den oorlogh verdestruert ende in de stadt gebraght is, waer van hier voor ghehandelt is' (Van Oudenhoven, *Beschryvinghe der stadt Heusden*, 127, vgl. 18). Van Schilfgaarde, *Twaalf arme mannen*, 2, suggereerde een verhuizing rond 1582, die dan wel het gevolg zal zijn geweest van de aanleg van de vestingwerken.

Afb. 5 Staet ende inkomen van het groot arm out mannen-huijs genaemt van den Tempel binnen der stede Heusden gesticht bij jonker Willem van Kronenborgh, ridder, casteleijn der voorschr. stede uit 1673. Bron: SALHA, oud-archief Heusden, inv. nr. F 11, f 1 r.

van het Grote Mannenhuis werd in elk geval nog lang in ere gehouden, want een akte uit 1548 spreekt van de 'arme mannen van Kronenburch'.⁶⁰ Ook na de protestantisering aan het einde van de 16de eeuw, die aan het bestaan van een charitatieve instelling als deze geen einde maakte, bleef de herinnering aan Willem van Kronenburg levend. In 17de-eeuwse bronnen met betrekking tot dit manhuis wordt zijn naam stevast vermeld, zoals een overzicht van inkomsten uit 1673 laat zien (afb. 5).⁶¹

Mariabroederschap

Na het voorgaande verbaast het geenszins dat Willem van Kronenburg ook in verband kan worden gebracht met een van de religieuze broederschappen die Heusden telde, namelijk die van Onze Lieve Vrouwe, ofwel de Mariabroederschap. Over de doelstellingen en activiteiten van deze broederschap is maar weinig bekend, behalve dat een dagelijks gezongen lof en een wekelijkse mis ter ere van de patrones tot haar taken werden gerekend. Verder zorgde de broederschap dat overleden broeders en zusters op een uitvaartdienst konden rekenen en werd er actief deelgenomen aan de verschillende processies die jaarlijks in de stad plaatsvonden.

Van de Heusdense Mariabroederschap is een omvangrijk dodenboek bewaard gebleven, dat in feite een lijst is met de namen van zo'n 3500 overleden personen. Daarin is de naam van Willem van Kronenburg op een opvallende plaats opgenomen, namelijk als eerste mannelijke leek na de Hollandse graaf Willem VI (1404-1417). De oudste vermelding van de broederschap stamt uit 1412, maar het is zeer wel denkbaar dat de oprichting ervan een paar jaar eerder plaatshad, bijvoorbeeld in de jaren 1395-1397, dus nog tijdens het leven van Wil-

⁶⁰ Ibidem, 29-30 regest 99.

⁶¹ SALHA, oud-archief Heusden, inv.nr. F 11, f. 1 r.

lem van Kronenburg. Hoppenbrouwers merkte al op dat in het beeld dat van Willem uit de bronnen oprijst, zeer goed betrokkenheid bij de oprichting van een religieuze broederschap past.⁶² Dat sluit niet uit dat Willem van Kronenburg ook bij de andere broederschappen in de stad aangesloten kan zijn geweest, maar daaromtrent is niets bekend.

Een stad in ontwikkeling

Inmiddels is duidelijk geworden dat het stadje Heusden in de tweede helft van de 14de eeuw een snelle ontwikkeling beleefde. Dat komt in de eerste plaats tot uitdrukking in de komst van een groot aantal nieuwe kerkelijke en charitatieve instellingen. Zo werd dankzij een initiatief van de weduwe Machteld van Riede in 1355 in de Heusdense parochiekerk een college van kanunniken geïnstalleerd. Dit Catharinakapittel was de eerste van een aantal instellingen die in de laatste decennia van de 14de eeuw voor het eerst in de bronnen wordt aangetroffen. In 1384 vestigden zich cisterciënzers in de stad, die een woning uit de nalatenschap van dezelfde Machteld van Riede gebruikten als uitvalsbasis voor een nieuw te ontwikkelen klooster. De totstandkoming van dit klooster Mariënkroon had veel te danken aan de krachtige interventie van Willem van Kronenburg, die er zich persoonlijk voor heeft ingezet dat de broeders binnen de stad kwamen en dat er op hun terrein een heus klooster verrees, met onder meer een kerk en een dormitorium. Dat cisterciënzers zich in een stedelijke omgeving vestigden is geenszins vanzelfsprekend, maar de kastelein benutte zo op handige wijze de mogelijkheid die zich voordeed om 'zijn' stad van een religieuze gemeenschap te voorzien en er tegelijkertijd voor te zorgen dat de uitdijende stad door een muur bleef afgescheiden van de omgeving. Het aanzien van de stad Heusden moet door de komst van de cisterciënzers verder zijn toegenomen, temeer daar hun gemeenschap als dochterstichting van de vooraanstaande abdij van Kamp een zekere hervormingsgezinde reputatie zal hebben gehad. Vanzelfsprekend zullen bij de bemoeienissen van Willem van Kronenburg met Mariënkroon ook het verhogen van de sociale status van de kastelein en het veiligstellen van het zielenheil van hemzelf en zijn verwanten een rol hebben gespeeld.

Dat Heusden in deze periode een sterke fysieke groei doormaakte, kan ook worden afgeleid uit het ontstaan van een voorstad direct ten zuiden van de omwalde nederzetting, buiten de Oudheusdense poort. Dit gebied werd in 1386 door de graaf aan de stadsvrijheid toegevoegd en vanaf dat moment valt op de hier gelegen percelen een verhoogde activiteit te constateren. Ook daarin had Willem van Kronenburg de hand: aan het begin van de jaren 1390 werd door zijn toedoen het begijnhof vanuit de stad naar deze voorstad verplaatst, en kort voor zijn dood verwierf de kastelein twee goederencomplexen die hij bestemde voor de inrichting van een tehuis voor twaalf arme bejaarde mannen, in de onmiddellijke nabijheid van het begijnhof. Dat deze locatie buitengewoon geschikt werd geacht voor de vestiging van religieuze en charitatieve instellingen blijkt ook enkele decennia nadien, toen er even sprake van was dat de zusters uit het Catharinaconvent vanwege ruimtegebrek hun huisvesting binnen de muren van Heusden zouden verwisselen voor een nieuw klooster, dat zou moeten komen te staan tussen het begijnhof en het oudemannenhuis. Toen die verhuizing werd afgeblazen, ontstond hier op de Kleine Nederstam halverwege de 15de eeuw een tweede, kleiner tehuis voor arme mannen, dat bekend zou komen te staan als het Klein Manhuis.⁶³

62 Hoppenbrouwers, 'Broederschap Heusden', 199-202.

63 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 356.

De samenwerking tussen de graaf en zijn kastelein bij de stadsuitbreiding van 1386 kan illustratief worden genoemd voor de belangen die de Hollandse graaf en zijn kastelein gemeenschappelijk hadden. Het krachtige optreden van Willem van Kronenburg, zijn vrijgevigheid en bevordering van het religieuze leven binnen en buiten de stadsmuren droegen niet alleen bij aan zijn eigen faam, maar verschaftte tegelijkertijd ook een steviger basis voor het grafelijk gezag, waarvan het kasteleinsambt immers onderdeel was. In een gebied dat nog maar sinds korte tijd van het graafschap deel uitmaakte, zal dit een welkome zaak zijn geweest.

Moderne Devotie?

Met de komst van meerdere nieuwe devote instellingen past Heusden goed in het algemene patroon dat tegen het einde van de 14de eeuw in Holland waarneembaar is. Vanaf omstreeks 1380 nam in het graafschap het aantal kloosters en andere instellingen met een religieus karakter spectaculair toe, wat voor een belangrijk deel kan worden toegeschreven aan de toenemende verstedelijking en economische bloei in deze periode. Dat gaat ook op voor Heusden. De voorspoed van de stad weerspiegelt zich in een reeks grafelijke privileges, waarvan de verlening van het stapelrecht van vis en zout wel de grootste impulsen aan de stedelijke economie zal hebben gegeven. Door Hoppenbrouwers is overigens al geconstateerd dat de begunstiging door de Hollandse graven na de inlijving van het Land van Heusden bij het graafschap in 1357 gezien moet worden als een voortzetting van het beleid dat voordien al door de Brabantse hertogen werd gevoerd.⁶⁴

De komst van de vele nieuwe religieuze instellingen in Holland voltrok zich grotendeels binnen het kader van de religieuze hervormingsbeweging die bekend staat als de Moderne Devotie. Goudriaan heeft er op gewezen dat in de beginperiode van deze beweging vooral 'beter gesitueerde dames' en 'stedelijke magistraatspersonen' optraden als richtinggevende personen bij de stichting van nieuwe instellingen.⁶⁵ Hierin zouden respectievelijk Machteld van Riede en Willem van Kronenburg herkend kunnen worden, maar daarbij moet onmiddellijk worden opgemerkt dat de eerste al was overleden voordat de Moderne Devotie goed en wel begonnen was. Lastig te beantwoorden is de vraag of Willem van Kronenburg dan wel beschouwd kan worden als een aanhanger van de Moderne Devotie. De cisterciënzers die hij begunstigde, worden doorgaans gerekend tot de 'oude devotie', al werd hierboven al geconstateerd dat de abdij van Kamp, die als moederabdij nauw bij de Heusdense stichting betrokken was, een hervormingsgezinde reputatie bezat. En misschien moet ook de aanwezigheid van arme begijnen (*paupere beg hine*)⁶⁶ op het Heusdense begijnhof worden gezien tegen de achtergrond van de Moderne Devotie, die in sterke mate immers ook een armoedebeweging was.

Toch lijkt het er op dat de Moderne Devotie in Heusden pas in de 15de eeuw werkelijk voet aan de grond kreeg. Niet lang na 1400 ontstond in de stad het Catharinaconvent, waar zusters een vroom leven leidden volgens de derde regel van Sint-Franciscus. De eerste vermelding van dit zusterklooster dateert van 1420, maar de gemeenschap zal toen al enige tijd hebben bestaan. Het Catharinaconvent was aangesloten bij het Kapittel van Utrecht, de con-

⁶⁴ Ibidem, 15-17.

⁶⁵ K. Goudriaan, 'Holland gewonnen voor de Moderne Devotie', *Madoc. Tijdschrift over de middeleeuwen* 11 (1997) 130-141.

⁶⁶ In een testament uit 1399: BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 392.

gregatie van derde-ordekloosters in het bisdom Utrecht die, zo weten we inmiddels, kan worden gezien als integraal onderdeel van de Moderne Devotie.⁶⁷

Maar ook de cisterciënzers van Mariënkroon zouden zich in de loop van de 15de eeuw nadrukkelijk bekennen tot de Moderne Devotie. Dat blijkt uit de aansluiting van het Heusdense klooster bij de Colligatie van Sibculo, een klein verband van Noord-Nederlandse cisterciënzerkloosters met een sterk hervormingsgezind karakter, dat in hoge mate was beïnvloed door het Kapittel van Windesheim.⁶⁸ Een eerste signaal voor de toenadering tussen Mariënkroon en het Sibculose kloosterverband stamt uit 1420, toen de nieuw gekozen abt Johannes van Goch weigerde om de abbatiale waardigheid te aanvaarden.⁶⁹ Rond 1393 was de priorij Mariënkroon tot abdij verheven, maar nu werd een omgekeerde beweging ingezet, waarbij de behoefte aan een statusverlaging moet zijn ingegeven door een streven naar eenvoud en nederigheid, overeenkomstig de idealen van de Moderne Devotie. Het is frappant dat deze opmerkelijke koers werd ingezet op het moment dat Jan van Kronenburg, die zijn vader Willem was opgevolgd als kastelein van Heusden, dit ambt had neergelegd.⁷⁰ Heeft eerst het opstappen van Jan van Kronenburg als kastelein de weg vrijgemaakt voor het doorvoeren van hervormingen in Mariënkroon? De prominente rol die Willem van Kronenburg wordt toegedicht door Everhard van Goch, de vroegere prior van dit klooster, doet vermoeden dat men in Mariënkroon met de opvattingen van Willem van Kronenburg en zijn nazaten op zijn minst rekening zal hebben gehouden.

Besluit

Willem van Kronenburg overleed op 20 mei 1397.⁷¹ De grote affiniteit met Heusden die hij als kastelein aan de dag legde, komt ook tot uitdrukking in de omstandigheid dat hij zijn laatste rustplaats vond in de Heusdense parochiekerk. De ligging van zijn graf – voor het hoogaltaar – is in overeenstemming met de aanzienlijke positie die hij in de stad moet hebben verworven.⁷² Gedurende zijn lange verblijf in Heusden was Willem van Kronenburg niet alleen getuige van de transformatie die de stad in het laatste kwart van de 14de eeuw onderging, hij heeft er heel nadrukkelijk ook zijn eigen stempel op weten te drukken.

67 Zie over het Catharinaconvent Hoppenbrouwers, *Inventaris archief tertiariissenconvent Heusden*, en over het Kapittel van Utrecht H. van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Hilversum 2006).

68 Zie over deze Colligatie van Sibculo R. van Dijk en M. Vonk (red.), *Moderne Devoten in monnikspij. Klooster en colligatie van Sibculo 1406-1580* (Kampen/Nijmegen 2007).

69 Van Bavel, *Inventaris archief Heusdense cisterciënzerkloosters*, xiii-xiv, 87; idem, 'Stichting en status Heusdense cisterciënzerkloosters', 219-220.

70 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 865 noot 37.

71 BHIC, archief kloosters Mariënkroon en Mariëndonk in Heusden, inv. nr. 718, f. 11 r.

72 *Sepultus est [n.l. Willem van Kronenburg] ante summum altare sub lapide polito cum nepote suo Henrico de Cronenborch milite qui fuit filius filii sui* (ibidem, inv. nr. 20).

Mercantilisme in de politieke ideologie van de Ware Vrijheid (1650-1672)

Een regentenregime, vanaf 1653 geleid door Johan de Witt, voerde ten tijde van de periode van de Ware Vrijheid een politiek waarin het Hollandse belang voorop stond. Aan het bewind van De Witt lag een republikeinse ideologie ten grondslag. In dit artikel wordt betoogd dat mercantilisme een belangrijk onderdeel was van dit politieke gedachtegoed van de Ware Vrijheid. De *res publica*, het algemeen belang van staat en onderdanen, schreef namelijk voor dat de politieke en militaire positie van de Republiek en de welvaart van de inwoners het meest waren gediend met een beschermende en stimulerende economische politiek. De binnenlandse economische verhoudingen werden gekenmerkt door rivaliteit en particularisme. Steden en gewesten beconcurrerden elkaar. Het machtige Holland voerde de boventoon en beriep zich op de gewestelijke soevereiniteit. Veruit de meeste historici zien de Republiek niet als mercantilistische staat, maar juist als het slachtoffer van de agressieve Engelse en Franse economische politiek. In dit artikel zal echter worden betoogd dat kan worden gesproken van een eigen Nederlandse variant van mercantilisme. De Nederlandse economische politiek werd weliswaar vooral op lagere politieke niveaus geformuleerd, maar vertoonde toch coherentie en consistentie. Het Nederlandse beleid had veel meer gemeen met de Franse en vooral met de Engelse politiek dan wel wordt verondersteld.*

De periode van de Ware Vrijheid, zoals deze door aanhangers van het bewind van Johan de Witt werd genoemd, was mogelijk geworden door het plotselinge overlijden van prins Willem II in november 1650. Zijn dood bood de Hollandse regenten, die aan het einde van de jaren 1640 steeds nadrukkelijker tegenover de stadhouders Frederik Hendrik en Willem II waren komen te staan, de mogelijkheid zelf het heft in handen te nemen. De Staten van Holland weigerden een nieuwe stadhouder te benoemen en wisten de andere gewesten ertoe te bewegen dit voorbeeld te volgen. Zij meenden dat het wegvallen van de stadhouder het mogelijk maakte een echte vrije republiek te creëren, die het ideaal van de republikeinse staat zou benaderen. Holland nam het heft in eigen hand en probeerde zoveel mogelijk de eigen politieke belangen na te streven. Het gewest kwam hierdoor regelmatig in conflict met de andere gewesten. De Hollandse regenten meenden echter dat deze confrontatie niet uit de weg kon worden gegaan. In veruit de meeste gevallen kreeg het machtigste gewest zijn zin. De andere provincies waren voor hun politieke en militaire overleven nu eenmaal afhankelijk van de rijkdom van Holland. Achter het Hollandse particularisme school economisch en politiek eigenbelang, maar er lag tevens een politieke ideologie aan ten grondslag. De houding van de Hollandse regenten ten opzichte van de generaliteit werd voor een belangrijk deel ingegeven door hun republikeinse principes.

In de tweede helft van de 17de eeuw kwam mercantilistisch beleid overal in West-Europa hoog op de politieke agenda te staan. Vooral Engeland en Frankrijk trachtten, door middel van protectionistische maatregelen en het stimuleren van de eigen handel, nijverheid en

* Met dank aan em. prof. dr. P.W. Klein (Universiteit Leiden), dr. D.M.L. Onnekink (Universiteit Utrecht/ Universiteit Leiden) en prof. dr. J. Hoffenaar (Nederlands Instituut voor Militaire Historie/ Universiteit Utrecht) voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

scheepvaart, een groter aandeel in de wereldeconomie te veroveren. Veel van de Franse en Engelse maatregelen waren tegen de welvarende Republiek gericht, omdat dit land nu eenmaal een dominante positie in de Europese handel en scheepvaart innam. De leiders van de Republiek waren zich bewust van de gevaren van deze anti-Nederlandse mercantilistische politiek en probeerden de positie van de Republiek te waarborgen. Achter het handelen van deze gezagsdragers scholen geseculariseerde opvattingen over staatsbelang en de wisselwerking tussen staat en economie. Dit betekende echter niet dat de genomen maatregelen altijd coherent of consistent waren. Vaak was het tegendeel het geval. Zowel theoretici als de meer praktijkgerichte kooplieden trachtten het gevoerde beleid te beïnvloeden met pamfletten en verhandelingen over zaken als handel, nijverheid en scheepvaart. Bij veruit de meest schrijvers stond de symbiose tussen staatsmacht en welvaart voor de bevolking voorop. In de pamfletliteratuur werden felle polemieken gevoerd tussen voor- en tegenstanders van bepaald beleid.

Mercantilisme, zowel in de theoretische als in de beleidsmatige zin, moet niet gezien worden als een scherp gedefinieerd begrip dat betrekking heeft op een samenhangend programma. Het voeren van economische politiek was onderdeel van een economisch bewustwordingsproces dat zich in heel West-Europa voordeed. Dit nieuwe politiek-economische denken drong niet overal tegelijkertijd en op dezelfde manier door in de feitelijke politiek. De grote verschillen tussen landen wat betreft politieke macht, cultuur en instituties zorgden ervoor dat mercantilisme zich op zeer verschillende manieren manifesteerde. Mercantilisme wordt in dit artikel dan ook gezien als een tendens in politiek-economisch denken die zich uitte in een brede variëteit aan ideeën, voorstellen en politieke maatregelen, die tot doel hadden de symbiose tussen staatsbelang en algemene welvaart te bevorderen. Hierin stond vooral de handelsbalans tussen landen centraal.

Er wordt al sinds de dagen van Adam Smith (1723-1790), de bedenker van de term 'mercantilisme', gediscussieerd over de vraag of het beleid van de Republiek als mercantilistisch kan worden bestempeld.¹ In de oudere literatuur van historici zoals Heckscher, Van Dillen en Van Tijn werd deze vraag ontkennend beantwoord.² Zij meenden dat de Republiek juist het slachtoffer was van het Franse en Engelse protectionisme en zelf het principe van de vrije handel en scheepvaart voorstond. Geschiedkundigen zoals Klein en Voorthuysen waren echter een andere mening toegedaan.³ Zij beargumenteerden dat het buitenlandse beleid van de Republiek wel degelijk in veel gevallen op het afschermen en monopoliseren was gericht, terwijl het argument van de vrije zeeën niet zozeer was ingegeven door ideologie maar vooral opportunistisch van aard was. Tegenwoordig wordt de Republiek over het algemeen niet beschouwd als een mercantilistische staat. De nadruk in de literatuur ligt sterk op de fiscaal-militaire elementen van staatsvorming. De politiek-ideologische component staat minder in de belangstelling. De definitie van mercantilisme, zoals die wordt gebruikt in

1 A. Smith, *An inquiry into the nature and wealth of nations* (4 vols.) (Edinburgh 1776).

2 E.F. Heckscher, *Mercantilism* (2 vols.) (London 1955); J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* ('s-Gravenhage 1970) 481-493; Th. van Tijn, 'Dutch economic thought in the seventeenth century', in: J. van Daal and A. Heertje (red.), *Economic thought in the Netherlands: 1650-1950* (Avebury 1992) 8-25.

3 P.W. Klein, 'A new look at an old subject: Dutch trade policy in the Age of Mercantilism' in: S. Groenveld and M. Wintle (red.), *State and trade: government and the economy in Britain and the Netherlands since the Middle Ages* (Zutphen 1992) 39-49; W.D. Voorthuysen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden en het mercantilisme* (Den Haag 1964).

deze bijdrage, is daarmee breder dan gangbaar is in het historisch debat. Hierdoor komt de nadruk sterker te liggen op de politieke overeenkomsten dan op de institutionele en fiscale verschillen tussen staten.

Dit artikel betoogt ten eerste dat de politiek van de Republiek wel degelijk mercantilistisch van karakter was. Er waren verschillen met de Franse en Engelse politiek, maar toch ook grote overeenkomsten. Het tracht dan ook de aard van het Nederlandse en in het bijzonder het Hollandse mercantilisme te schetsen. Een tweede doel is duidelijk te maken op welke manier het republikeinse gedachtegoed van de Ware Vrijheid het daadwerkelijke economische beleid vormde en legitimeerde.

De totstandkoming van de Ware Vrijheid

Het overlijden van stadhouder Willem II (afb. 1) stelde zijn tegenstanders in staat een republikeinse politiek vorm te geven.⁴ De politieke rivaliteit tussen de stadhouders van het Huis van Oranje en bepaalde facties binnen het Hollandse regentendom was echter ouder. De republikeinse traditie in de Republiek dateerde uit eerste jaren van de Opstand tegen de Habsburgse overheersing. De *Apologie* van Willem van Oranje (1580) en vooral de *Akte van Verlatinghe* (1581) vormden een politiek-theoretisch fundament waarop latere republikeinse auteurs konden voortbouwen.⁵ Maar de ideologische oorsprong van de Ware Vrijheid moet vooral in de jaren van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) worden gezocht. In 1618 had prins Maurits partij gekozen in de religieuze strijd tussen remonstranten en contraremonstranten. De godsdienstige controverse was ontstaan als een pennenstrijd tussen de Leidse professoren Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus en betrof het vraagstuk van de predestinatie. Het bleef echter niet beperkt tot een discussie tussen geleerden. Politieke en religieuze spanningen, die al jaren sluimerden, kwamen aan de oppervlakte en dreven een wig tussen de Staten-Generaal en de Staten van Holland. Uiteindelijk ging het debat over de vraag hoe staat en kerk zich tot elkaar verhieldden. De landsadvocaat van de Staten van Holland, Johan van Oldenbarnevelt, en prins Maurits waren in de loop der jaren steeds nadrukkelijker tegenover elkaar komen te staan. Zij verschilden van mening over de te volgen buitenlandse en militaire politiek. Maurits greep de controverse aan om het conflict met Van Oldenbarnevelt te beslissen in zijn voordeel. Hij liet de landsadvocaat, de Rotterdamse pensionaris Hugo de Groot en nog enkele van hun

Afb. 1 Prins Willem II (1626-1650), gravure van Cornelis Visscher naar een schilderij van Gerard van Honthorst. Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag.

4 W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, Deel II-2: Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2005) 168-169.

5 E.O.G. Haitsma Mulier, *The myth of Venice and Dutch republican thought in the seventeenth century* (Assen 1980) 56-70.

medestanders arresteren. Van Oldenbarnevelt werd beschuldigd van hoogverraad en in 1619 geëxecuteerd.⁶ Voor veel Hollandse regenten en sympathisanten was dit het bewijs van het streven van de Oranjes naar monarchale macht. De fundamentele politiek-ideologische tegenstelling tussen groepen Hollandse staatsgezinden en de aanhangers van de stadhouders was hiermee geboren. De godsdiensttwisten en de daaropvolgende machtsstrijd hadden ervoor gezorgd dat er twee kampen waren ontstaan die fundamenteel met elkaar van mening verschilden. Van Oldenbarnevelt ging de geschiedenis in als een martelaar voor de Hollandse gewestelijke soevereiniteit, het gezag van de staat over de Gereformeerde Kerk en religieuze gematigdheid. Zijn voorbeeld en vooral zijn executie zouden in de toekomst een heikel punt blijven in de rivaliteit tussen enerzijds republikeinse regentenfacties, en anderzijds het Huis van Oranje en zijn aanhangers.

Het naderende einde van de oorlog tegen Spanje leidde in de jaren 1640 tot een nieuwe confrontatie tussen Hollandse regentenfacties en de oude stadhouder Frederik Hendrik en vervolgens diens zoon en opvolger Willem II. Frederik Hendrik, die steeds zwakker werd, was niet meer in staat de aanstaande vredesonderhandelingen te stoppen. Hij overleed in 1647 en maakte de Vrede van Münster niet meer mee. Zijn ambitieuze zoon was zeer tegen het verdrag gekant omdat dit zijn kansen op militaire glorie en de daaraan gekoppelde politieke invloed zou verminderen. De kooplieden in Amsterdam en de regenten in de Staten van Holland wilden de Vrede omdat deze gelegenheid bood handel met het Iberisch Schiereiland te voeren en het leger en de vloot sterk te verkleinen. De staatsschuld van Holland was mede gegroeid door de hoge uitgaven van de oorlog. Het gewest leverde de hoogste financiële bijdrage en moest daarnaast regelmatig tekorten van andere provincies dekken. De opzet van het belastingstelsel en de wijze van aflossing zorgden tevens voor problemen.⁷

De Staten van Holland dankten daarom troepen af die zij op de betaalrol hadden. Hierover hadden zij niet eerst goedkeuring gezocht van de Staten-Generaal omdat zij dit tot de eigen soevereiniteit rekenden. Na 1648 probeerde Willem II de verdere afstoting van troepen tegen te gaan in de hoop in de nabije toekomst een nieuwe oorlog tegen Spanje te kunnen beginnen. In zijn poging meer politieke invloed te winnen, probeerde de prins de bestaande religieuze en sociale tegenstellingen uit te buiten. Zijn machtsgreep van juli 1650, toen hij troepen naar Amsterdam en Delft stuurde en enkele belangrijke Hollandse regenten liet opsluiten in slot Loevestein, kon dan ook op steun van grote groepen in de Republiek rekenen. Deze *coup d'état* verdiepte echter de politieke en ideologische kloof in de Republiek. De daaropvolgende periode van de Ware Vrijheid werd dan ook gekenmerkt door gespannen ideologische verhoudingen tussen staatsgezinden en Orangisten. Deze scheidslijn liep vrijwel parallel aan de godsdienstige kloof tussen remonstranten en contraremonstranten. Veel van de leidende regenten waren Arminiaans, maar konden rekenen op oppositie van veel orthodoxe predikanten. Deze politiek-maatschappelijke controverse had zijn weerslag in de pamfletliteratuur.⁸

6 M. Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Amsterdam 2002) 35-45; S. Groenveld, *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990) 14-23; J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (Oxford 1995) 433-449.

7 Zie over dit onderwerp: M.C. 't Hart, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch Revolt* (Manchester 1993); M.C. 't Hart, 'De prijs van de vrijheid: de Opstand en de belastingdruk in de Noordelijke Nederlanden' (Online publicatie, zie: www.home.medewerker.uva.nl/m.c.thart/bestanden/De%20prijs%20van%20de%20vrijheid.doc); W. Fritschy, 'A 'financial revolution' reconsidered: public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648', *Economic History Review* 56 (2003) 57-89.

8 S. Groenveld, *De prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967); P. Geyl, *Het stadhouder-schap in de partij-literatuur onder De Witt* (Amsterdam 1947); G.O. van der Klashorst, 'Metten schijn van monarchie getem-

Hollandse ideeën over vaderland en vrijheid

In de tweede helft van de 17de eeuw raakte het principe van *raison d'état* algemeen ingeburgerd in de West-Europese politiek. Landen konden hun eigen welberekende politieke belang nastreven, zonder dit te legitimeren met ideologische dogma's of op religieuze gronden. De ideeën van Machiavelli waren zodoende gemeengoed geworden in het politieke en diplomatieke krachtenspel. Staatsbelang werd nauwkeurig gedefinieerd en was hiermee een algemeen geldend uitgangspunt voor politiek handelen geworden. Regeerders en politici konden hierdoor een beroep doen op het landsbelang als argument of legitimering voor beleid. Dit betekende niet dat beleid niet meer op basis van religie of ideologie werd geformuleerd, maar dat religieuze en ideologische principes gedefinieerd werden als staatsbelang.

De Nederlandse politiek ten tijde van de Ware Vrijheid ontwikkelde zich volgens de algemene West-Europese lijn. Johan de Witt (afb. 2), die in 1653 was benoemd tot raadpensionaris van de Staten van Holland, was bij uitstek een exponent van het rationele *raison d'état*-denken. Hij liet in de eerste plaats de belangen van zijn eigen gewest en daarna die van de Republiek centraal staan in zijn handelen.⁹ Hij was overigens in veel gevallen, vaker dan andere Hollandse regenten, van mening dat het Hollandse belang bij de generaliteit lag in plaats van particularisme. Hij probeerde dan een compromis te sluiten of samenwerking te zoeken met andere gewesten. Veel Hollandse regenten deelden zijn denkbeelden en getuigden in hun correspondentie en geschriften vrijwel allemaal van hun liefde en trouw aan het vaderland. In de praktijk gebruikten zij de retorische werking van het laatstgenoemde begrip vaak om eigen doeleinden na te streven. Een tegenstander kon moeilijk de algemene geldigheid van de term 'vaderland' aanvechten en een politiek beroep hierop was daarom een sterk argument. In de pamfletliteratuur bestreden de verschillende partijen elkaar op het gebied van ware liefde voor *patria*. Men redetwistte over de vraag wie het landsbelang het best diende en hoe dit moest gebeuren.

De precieze strekking en reikwijdte van het begrip 'vaderland' varieerde per persoon. In sommige gevallen bedoelde een regent er zijn eigen stad mee. Meestal betrof deze aanduiding het gewest Holland, terwijl slechts enkelen de gehele Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden voor ogen hadden.¹⁰ Vaak hing de precieze inhoud van de term af van de context waarin het werd gebruikt. Het staat echter vast dat de meeste Hollandse regenten voor al politieke macht en economisch welvaren van het eigen gewest voorstonden.¹¹ Sommige bestuurders of vertegenwoordigers probeerden het belang van de eigen stad te bevorderen door te beargumenteren dat het gewestelijke belang werd gediend. Vooral de Amsterdamse vertegenwoordigers beweerden vaak dat het belang van hun stad vrijwel synoniem was aan dat van de hele provincie. In de Staten-Generaal trachtten de gewesten dezelfde tactiek te ge-

pert. De verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur, 1650-1686', in: H.W. Blom en I.W. Wildenburg, *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist* (Amsterdam 1986) 93-136.

9 J.C. Boogman, 'De *raison d'état*-politicus Johan de Witt', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 90 (1975) 379-407.

10 S. Groenveld, 'Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders', in: N.C.F. van Sas, *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 55-82.

11 *Het rechte derde deel van 't Hollands praetie, aengaende de wettige souverayniteyt van de groot-mogende heeren Staten van Hollandt* (Antwerpen 1650); G. de Bruin, 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: N.C.F. van Sas, *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 143-161, aldaar 143-148; G.O. van der Klashorst, 'De Ware Vrijheid, 1650-1672', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema, *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 157-185.

Afb. 3 Pieter de la Court (1618-1685). Schilderij van Abraham van den Tempel, 1667. Rijksmuseum, Amsterdam. inv. SK-A-2243.

waren geregeld. Het gewest mocht daarom in veel zaken het eigen beleid bepalen.¹² Aangezien Holland veruit de rijkste en machtigste provincie was, kon het in de praktijk meestal de bondgenoten de wil opleggen. De Witt maakte zodoende op een opportunistische wijze gebruik van de gewestelijke soevereiniteit. De raadpensionaris, Hollands hoogste ambtenaar en *de facto* de politieke leider, kon dit principe inzetten om binnen de generaliteit zijn zin door te drijven.

Een andere bekende representant van de periode van de Ware Vrijheid was de Leidse regent en textielfabrikant Pieter de la Court, die in 1662 het boek *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren* publiceerde. De la Court (afb. 3) was een radicale voorstander van een isolationistische politiek ten opzichte van de andere gewesten. Zijns inziens was Holland het meest gebaat bij territoriale contractie. Een grote slotgracht zou volgens De la Court Holland moeten scheiden van de rest van de Republiek. Het gewest kon dan namelijk de belastinginkomsten spenderen aan een sterke vloot, in plaats van een groot landleger dat vooral de andere provincies beschermde. Zo kon Holland, zonder overtollige ballast, de eigen welvaart nastreven, terwijl de territoriale integriteit was gewaarborgd.¹³ De la Courts boek, waaraan volgens sommige historici Johan de Witt heeft meegeschreven, was vanzelfsprekend zeer omstreden en veroorzaakte een maatschappelijk debat in de pamfletlitera-

12 J. de Witt, *Deductie ofte declaratie van de Staten van Holland ende West-Vrieslant behelsende een warachtig en grondig bericht van de fondamenten der Regieringe van de vrye Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1654) (Knuttel 7549) 13.

13 P. de la Court, *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren* (Amsterdam 1662) 54-55 en 63.

tuur.¹⁴ De Witt was echter zo slim niet in het openbaar zijn handen aan de publicatie te branden. De la Court was een wel zeer radicale voorstander van Hollands particularisme en de associatie zou De Witts politieke positie hebben geschaad en hem hebben blootgesteld aan kritiek van de oppositie en andere gewesten.

De la Court had veel meer gemeen met De Witt en andere regenten op het vlak van republikeinse theorie. De Leidenaar was van mening dat een monarch per definitie onbetrouwbaar en tiranniek was. Prinsen werden vooral gedreven door machtspolitieke, persoonlijke en dynastieke motieven. Deze waren lang niet altijd rationeel. De onderdanen betaalden hiervoor de prijs. De Witt deelde dit idee en meende dat, als een gevolg hiervan, de buitenlandse politiek van vorsten vaak onlogisch en inconsequent was.¹⁵ De la Court wees in zijn betoog op de rol die Maurits en Willem II hadden gespeeld in de crises van 1618-1619 en 1650. Hij was dan ook aanhanger van 'de tegenwoordige vrije Regeerders'. Er moest geen nieuwe stadhouder komen omdat 'hij [de stadhouder] (...) alle Hollandse steden (...) ter loops zoude kunnen overweldigen, en dienvolgende zoude warelik iemand kunnen zeggen: dat de Hollanders door het kiezen van zodanig uitstekend Hoofd, als onnozele lammeren zouden werden geregeerd door onwederstadelik soeverain.'¹⁶ Ook een neef van de raadpensionaris, de gelijknamige Johan de Witt, merkte op: 'men heeft hier thans niet in de mont als van de vryheit voor de Staten en een yder wil daervoor thans een yveraer schynen.'¹⁷

Zowel De Witt als De la Court meenden dat alleen een aristocratische republiek de belangen van haar onderdanen kon vertegenwoordigen en waarborgen. Deze staat moest worden geregeerd door goed opgeleide en welvarende regenten die logica van passie konden scheiden en slechts het algemeen belang voor ogen hadden. Het 'gemeene grauw', zoals De la Court de lagere bevolkingsklassen noemde, was niet in staat rationele beslissingen te nemen en moest daarom uitgesloten blijven van deelname aan de politieke macht. De intellectuele kwaliteit van de regenten en hun financiële onafhankelijkheid garandeerden de werkelijke vrijheid van de staat en de inwoners. Het volstrekt rationele beleid, dat voortvloeide uit de republikeinse staatsstructuur, waarborgde de welvaart en het welzijn van de mensen. De *res publica* van de Ware Vrijheid was daarom in de ogen van de republikeinen de ultieme bekroning van de op de Habsburgers bevochten vrijheid.¹⁸ Gilles Valckenier, een belangrijke Amsterdamse regent en burgemeester, schreef hierover aan De Witt:

Gelijck men segt, door salige mijn vader al in de pap ten eten gegeven, dat het ampt van alle cordate regenten den voorstandt van de liberteyt, die volgens mijn vaders instructie en oock mijn begrip één ende deselve sake is met het maintain van de wettige regeringh der heeren Staten van Holland ende West-Vrieslandt.¹⁹

14 Pieter de Groot aan Johan de Witt, 2-6-1662 en 3-10-1662, in: R. Fruin en N. Japikse, *Brieven aan Johan de Witt* (2 vols.) (Amsterdam 1919-1922) II, 107-113; Een valsche saus, op de oubacke Engelsche venesoen, in *Hollandt opgedischt*. Dus strout 't verhemelt Kint 't Oranje zoet vol vruchten, waer voor dat nijdt, verraet, en tweedrachts zaet moet vluchten (1672) (Knuttel 10617); T. van Tijn, 'Pieter de la Court. Zijn leven en zijn economische denkbeelden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 69 (1956) 304-370, aldaar 326-328.

15 Boogman, 'Raison d'état-politicus', 381-389.

16 De la Court, *Interest van Holland*, 6 en 92-97.

17 Johan de Witt aan Johan de Witt, 8-11-1650, in: Fruin en Japikse, *Brieven*, I, 10-11.

18 De la Court, *Interest van Holland*, 92-97; Haitsma Mulier, *The myth of Venice*, 139-143; G.A. Rommelse, 'Dutch radical republicanism and English Restoration politics during the 1660s', *Dutch Crossing* 29/2 (2005) 241-264, aldaar 248-250.

19 Gilles Valckenier aan De Witt, 7-8-1688, in: Fruin en Japikse, *Brieven aan De Witt*, II, 421-422.

Nederlands mercantilisme

Over de inhoud van het historische begrip 'mercantilisme' bestaat, zoals gezegd, al lange tijd discussie. Sommige historici passen het begrip vooral toe op het geheel van protectionistische maatregelen dat de Franse en Engelse regeringen troffen in de tweede helft van de 17de en de 18de eeuw.²⁰ Dit beleid werd door de staat geformuleerd, centraal opgelegd en was gericht tegen andere landen. De Fransen en Engelsen hoopten door het stimuleren van de eigen handel en scheepvaart, het heffen van prohibitieve tarieven op buitenlandse producten en het anderszins afschermen van de eigen markt, de staat te versterken. Een sterkere economie, een gunstige handelsbalans, een grotere handelsvloot en de beschikbaarheid van veel zeevarend volk zouden volgens de mercantilisten het land in staat stellen zijn macht te ontplooiën en te vergroten. Bijkomend voordeel was dat de eigen bevolking van de welvaartsstijging zou profiteren. Volgens de geschiedkundigen die deze definitie van het begrip hanteren, was de Republiek der Verenigde Nederlanden vanzelfsprekend geen mercantilistische staat. Zij menen dat de Republiek vooral de vrije en ongehinderde handel en scheepvaart voorstond en verdedigde. De Nederlanders waren het voornaamste slachtoffer van de Franse en Engelse politiek en probeerden slechts de verworven voorsprong te behouden. Bovendien ontbeerde de Republiek in deze visie de gecentraliseerde staatsstructuur om effectief mercantilistisch beleid te ontwikkelen.²¹

Deze beperkte invulling van het begrip 'mercantilisme', die meer uitsluit dan omvat, brengt echter het belangrijke probleem met zich mee dat zij afleidt van de bredere ontwikkeling van de economisch-politieke besluitvorming in de tweede helft van de 17de eeuw. Bovendien suggereert de gebruikte definitie dat economisch beleid en protectionisme slechts door relatief gecentraliseerde staten konden worden gevoerd. Dit gaat voorbij aan het feit dat ook in Frankrijk, en veel meer nog in Engeland, de genomen maatregelen vaak geïnspireerd waren door behoeften die op onderliggende politieke niveaus waren geformuleerd. In Engeland waren bijvoorbeeld de *Council of Trade* en de *Council of Foreign Plantations* belangrijke gremia waar kooplieden en politici elkaar ontmoetten en beleidszaken bediscussieerden. Ook het bestuur van de stad Londen en het Lagerhuis trachtten met grote regelmaat de regering te beïnvloeden en het economische beleid vorm te geven.²² Dit betekent dat ook in de meer gecentraliseerde staten, die het protectionisme als politiek wapen hadden gekozen, het mercantilisme deels 'van onderaf' kwam en niet slechts centraal werd opgelegd.

In heel West-Europa deed zich in deze periode een bewustwordingsproces voor op het gebied van economisch beleid. Overheden en particulieren zagen in dat staatsmacht kon worden vergroot door middel van bevordering van handel, nijverheid en scheepvaart. Staten konden meer financiële middelen afkomen en daarmee hun politieke en militaire macht uitbreiden. Het ambtenarenapparaat kon worden verbreed en de overheid kreeg meer grip op het eigen territorium en de eigen bevolking. Leger en vloot konden groeien zodat de buitenlandse politiek krachtig kon worden ondersteund.²³ De Republiek der Verenigde Neder-

20 Heckscher, *Mercantilism*; Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, 481-493; Van Tijn, 'Dutch economic thought in the seventeenth century'.

21 Bijvoorbeeld: D. Ormrod, *The rise of commercial empires. England and the Netherlands in the age of mercantilism, 1650-1770* (Cambridge 2003) 21.

22 G.A. Rommelse, *The Second Anglo-Dutch War (1665-1667). International raison d'état, mercantilism and maritime strife* (Hilversum 2006) 35-66.

23 L. Greenfeld, *The spirit of capitalism. Nationalism and economic growth* (Cambridge en New York 2001); P. Gauci, *The politics of trade. The overseas merchant in state and society, 1660-1720* (Oxford 2001).

Afb. 4 Forum Amstelodamense den Dam, vulgo vocant. Het nieuwe stadhuis straalde de macht en rijkdom van de stad uit. Tekening door J. van der Ulft, ca. 1655. Stadsarchief Amsterdam, beeldbank nr. 010001000893.

landen vormde geen uitzondering op deze ontwikkeling. Integendeel, de Noordelijke Nederlanden waren voorlopers op dit gebied (afb. 4).

Het verschil met Engeland en Frankrijk, staten die beide sterker gecentraliseerde staatsinstellingen kenden dan de Republiek, was tweeledig. Ten eerste werd het Franse en Engelse beleid vooral bepaald door de economische achterstand die beide landen hadden ten opzichte van de Republiek. Ten tijde van de Gouden Eeuw had de Republiek een grote vooropsporing opgebouwd, die de Engelsen en Fransen graag wilden inlopen. De Republiek had hierbij weinig te winnen en vooral alles te verliezen. Zo merkte Adriaen Pauw, van 1631 tot 1636 en opnieuw van 1651 tot aan zijn dood in 1653 raadpensionaris van Holland, aan de vooravond van de Eerste Nederlands-Engelse Oorlog op: 'de Engelsche gaen tegens een gouden berg aen; de onse contrarie tegen een ysere.'²⁴ Ten tweede waren de staatsinstellingen van de Republiek, zoals gezegd, weinig gecentraliseerd, waardoor nationaal opgelegde en geïmplementeerde economische beleidsmaatregelen moeilijk waren te realiseren.

Indien het begrip 'mercantilisme' ruimer wordt uitgelegd, zoals eerder verklaard, had dit wel degelijk betrekking op de politiek van de Republiek. De Staten-Generaal, de verschillende gewestelijke statenvergaderingen en de afzonderlijke steden waren zich van oudsher

²⁴ Lieuwe van Aitzema, *Historie of Verhael van saken van staet en oorlogh, in ende ontrent de Vereenigde Nederlanden* (14 vols.) (Den Haag 1657-1671) VII, 671.

zeer goed bewust van de nauwe verbondenheid tussen staatsmacht en economie. Al in de 15de eeuw stimuleerde en reguleerde de overheid de Hollandse visserij. Gedurende de 16de eeuw werden nieuwe instanties opgericht om deze tak van de economie te faciliteren. De Hollandse haring groeide uit tot een gestandaardiseerd product van hoge kwaliteit dat de Europese markten domineerde.²⁵

Een ander duidelijk voorbeeld van overheidsingrijpen was de oprichting en vormgeving van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) in 1602. De Staten-Generaal dwongen, op aangeven van Van Oldenbarnevelt, verschillende kleinere compagnieën samen te gaan in één grote organisatie. Dit nieuwe bedrijf had het recht forten te bouwen, soldaten in dienst te hebben en verdragen te sluiten met buitenlandse overheden. Achter dit beleid scholen zowel economische als militaire motieven. De nieuwe compagnie had de potentie grote financiële winsten te boeken en de Spanjaarden en Portugezen grote schade te berokkenen.²⁶ De opstand tegen de Filips II en daaropvolgende oorlog zorgden ervoor dat al vroeg in de 17de eeuw een samenwerkingsverband ontstond tussen staat en economie. De jonge Nederlandse staat kon niet bestaan zonder de financiële middelen die de verschillende takken van de economie voortbrachten. Handel, nijverheid en scheepvaart kwamen mede tot bloei door de nadrukkelijke politieke steun. In dit opzicht was de Republiek der Verenigde Nederlanden een lichtend voorbeeld voor Engelse en Franse mercantilisten.²⁷

De Republiek was zeker geen principiële tegenstander van protectionistische maatregelen. De Nederlanders huldigden weliswaar de opvatting dat hun scheepvaart vrij en ongehinderd doorgang moest hebben zonder dat vooral Engelse marineschepen allerlei beperkingen konden opleggen en konden controleren op contrabande. Het principe van 'vrij schip, vrij goed', of *Mare Liberum*, dat zo nadrukkelijk werd verdedigd door Hugo de Groot in zijn boek *De iure praedae* (1604), werd echter alleen toegepast op de situatie in Europa. In Azië probeerde de VOC monopoliserende beperkingen op te leggen aan buitenlandse concurrentie, hetgeen direct tegen hetzelfde beginsel indruiste. In Afrika deed de West-Indische Compagnie (WIC) hetzelfde. De Nederlandse staat steunde beide compagnieën hierin. Zoals sommige Engelsen al opmerkten, was het hier wel *Mare Clausum* en was de principiële houding van de Republiek hypocriet en vooral opportunistisch.²⁸ Een ander duidelijk voorbeeld van Nederlands mercantilisme was de economische en maritieme overheersing van het Rijnland en de Zuidelijke Nederlanden. De Republiek gebruikte haar ligging om internationale waterwegen zoals de Rijn en de Schelde te beheersen. Op deze manier trok zij op kunstmatige wijze handel en belastinginkomsten naar zich toe.²⁹

De Republiek beschermde niet alleen de overzeese handel, maar trachtte deze ook actief

25 A.P. van Vliet, *Visseren en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kampers (ca. 1580-1648)* (Den Haag en Haarlem 1994) 35-38; A. de Wit, 'Reders en regels. Visserij, overheid en ondernemerschap in het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied', in: C.M. Lesger en L. Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 633-648.

26 F.S. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen 2002) 16-23.

27 J. Scott, 'Good night Amsterdam.' Sir George Downing and Anglo-Dutch statebuilding', *English Historical Review* 68 (2003) 335-356, aldaar 349-355.

28 J. Crouch, *Belgica characteristica, or the Dutch character, being news from Holland* (Londen 1665); C. Molloy, *Holland's ingratitude: or, a serious expostulation with the Dutch* (Londen 1666); E. Settle, *Mare clausum: or ransack for the Dutch* (Londen 1666); W.W., *the English and Dutch affairs displayed to life: both in matters of war, state and merchandize* (Londen 1664).

29 J.B.J. Ratté, *De Nederlandse doorvoerpolitiek en de vrije vaart op de internationale Rijn: een schets van het ontstaan van de vrije doorvoer door Nederland* (Rotterdam 1952); E.G.H. Verviers, *De Nederlandsche handelspolitiek tot aan de toepassing der vrijhandelsbeginselen* (Leiden 1914).

te stimuleren. Ieder gewest hief zijn eigen belastingen. In Holland waren de im- en exporttarieven zeer laag en genereerde de overheid de meeste inkomsten uit accijnzen. Op deze manier vond de lucratieve herexport van eerder aangevoerde buitenlandse goederen ongehinderde doorgang. In het buitenland beschouwde men deze tactiek als één van de redenen van het economische wonder. Engelse pamfletschrijvers maanden hun regering dit voorbeeld na te volgen.³⁰

Rivaliteit

Het economische beleid van de Nederlandse politieke instituties was lang niet altijd gericht op de buitenlandse handel en scheepvaart of tegen de buitenlandse concurrentie. Een groot deel van de genomen maatregelen had betrekking op de binnenlandse economische verhoudingen. Op het laagste niveau beconcurrerden de verschillende steden elkaar onderling al vanaf de Middeleeuwen. Hieraan kwam in de vroegmoderne tijd geen einde.³¹ Ze trachtten bijvoorbeeld hun eigen nijverheid te reguleren om op deze manier competitief te blijven en soms elkaars producten buiten de stadsmuren te houden met behulp van verordeningen. Nieuwe ondernemingen ontvingen financiële steun of vrijstelling van bepaalde belastingen. De steden probeerden verder het omringende platteland te beheersen en af te schermen. De rivaliteit in de handel en scheepvaart kon ertoe leiden dat verbeteringen aan of de aanleg van waterwegen op tegenstand stuitte. Zo daagde de stad Rotterdam haar concurrent Dordrecht in 1655 voor het Hof van Holland om de aanleg van een nieuw kanaal te verhinderen. De Merwedestad dolf het onderspit in de juridische strijd en moest de veranderingen ongedaan maken.³² De politieke vertegenwoordigers van de steden probeerden binnen de gewestelijke staten de belangen van lokale nijverheid, handel en scheepvaart te bevorderen. De machtige stad Amsterdam slaagde er zelfs regelmatig in haar wensen op het niveau van de Staten-Generaal te laten verdedigen en in de buitenlandse politiek tot uiting te laten komen. De Amsterdamse vertegenwoordigers in de Staten van Holland en de Staten-Generaal droegen daar zorg voor. Zo was het Nederlandse ingrijpen in de Deens-Zweedse Oorlog (1658-1660), waarbij een vloot onder Jacob van Wassenaer van Obdam een Zweedse vloot versloeg, vooral ingegeven door de Amsterdamse angst de toegang tot het graan van het Oostzegebied kwijt te raken.³³

Soortgelijke botsingen deden zich niet alleen voor tussen de afzonderlijke steden, maar ook tussen de verschillende gewesten. Hierover is weinig bekend, maar het is wel duidelijk dat de verschillende staten in veel gevallen een intermediair tussen de stedelijke belangen en de nationale politiek waren. De Staten van Holland zetten zich bij voorbeeld in voor de handel en nijverheid van steden als Amsterdam, Leiden en Haarlem. De gewesten hadden soms tegengestelde belangen en waren lang niet altijd bereid elkaar hierin tegemoet te komen. De

30 W. Stockton, *The foreign excise considered* (Londen 1663); S. Fortrey, *Englands interest and improvement, consisting in the increase of the store, and trade of this kingdom* (Cambridge 1663).

31 C.M. Lesger, *Hoon als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990).

32 P.W. Klein, 'Nederlandse glasmakerijen in de zeventiende en achttiende eeuw', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 44 (1982) 31-43; K. Davids, 'Beginning entrepreneurs and municipal governments in Holland at the time of the Dutch Republic', in: C. Lesger en L. Noordegraaf (red.), *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times. Merchants and industrialists in the orbit of the Dutch staple market* (Den Haag en Haarlem 1995) 167-183; S. Colenbrander, 'Haarlems stadsbestuur in textiel', in: Lesger en Noordegraaf, *Ondernemers en bestuurders*, 85-108; D. Aten, 'Amsterdamse gilden en regenten contra de Zaanse nijverheid, 1600-1800', in: Lesger en Noordegraaf, *Ondernemers en bestuurders*, 61-76; W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht, Deel 2: van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998) 137-147 en 150-151.

33 Frijhoff en Prak, *Geschiedenis van Amsterdam, II-2*, 152-153 en 172-174.

Staten-Generaal fungeerden dan als een podium waar gewestelijke rivaliteit werd uitgeoefend. De verschillende statenvergaderingen probeerden de Staten-Generaal voor het provinciale karretje te spannen. Op deze manier hoopten ze hun economische belangen op het nationale en internationale niveau te kunnen behartigen. In sommige gevallen lukte het niet om de geschillen op te lossen en duurde het soms jaren voordat bepaalde beslissingen werden genomen.³⁴

Een duidelijk voorbeeld van de provinciale rivaliteit deed zich voor aan de vooravond van de Vrede van Münster. In de jaren veertig van de 17de eeuw ontstond onenigheid over de vraag of vrede met Spanje wenselijk was. De meeste Hollandse steden waren vóór omdat de kosten van het leger tot hoge schulden hadden geleid, het territorium van de Republiek afdoende leek te zijn afgebakend, de vijandelijke kaapvaart de Hollandse scheepvaart grote schade toebrengde en er handelsmogelijkheden leken te zijn met het Iberisch Schiereiland. Zeeland daarentegen, was tegen de vrede vanwege religieuze redenen, omdat het zich militair niet veilig voelde en omdat de Zeeuwse kaapvaart zeer lucratief was. Holland won uiteindelijk het pleit, maar zeker niet zonder slag of stoot.³⁵ Het is duidelijk dat de verschillende gewesten regelmatig botsten, maar de achtergronden hiervan zijn nog niet goed onderzocht. De confrontaties waren meestal divers van aard; politieke, religieuze en economische motieven speelden hierin een rol.

Het Nederlandse mercantilisme week in een aantal opzichten significant af van het meer 'conventionele' patroon. Dit hield vooral verband met de 'afwijkende' bestuurlijke structuur van de Republiek. Zij was ontstaan uit een politiek-militair bondgenootschap tegen de Spaanse overheersing en ontbeerde, zoals gezegd, een gecentraliseerde staatsstructuur. De Staten-Generaal hadden niet de wetgevende en uitvoerende vermogens die de staatsorganen in Frankrijk en Engeland wel bezaten. De soevereiniteit lag namelijk bij de afzonderlijke gewesten. Een gecoördineerde economische politiek ten opzichte van de buitenlandse concurrentie was daarom in veel gevallen een lastige zaak.³⁶ De Nederlandse economische politiek werd, meer dan in andere landen, vormgegeven vanaf lagere bestuurlijke niveaus. Duidelijk is echter dat de verschillende bestuursniveaus nadrukkelijk probeerden economisch beleid te formuleren en te implementeren. Dit resulteerde op nationaal niveau in een zeer actieve, maar soms incoherente economische politiek. In deze zin week de Nederlandse situatie niet af van de Franse en Engelse politiek.

Er is veel bronmateriaal dat suggereert dat, zeker in Engeland, de door de regering genomen maatregelen in veel gevallen gebaseerd waren op behoeften van onderliggende politieke niveaus. Met andere woorden, het verschil met de Republiek was waarschijnlijk veel kleiner dan in het verleden wel werd beweerd. Meer onderzoek zal moeten duidelijk maken in welke mate en op welke manier het Engelse en Franse protectionisme vanaf lagere bestuur-

34 M.C. 't Hart, 'Freedom and restrictions. State and economy in the Dutch Republic, 1570-1670', in: K. Davids, en L. Noordeggraaf (red.), *The Dutch economy in the Golden Age* (Amsterdam 1993) 105-130.

35 J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg 1998) 157-173 en 181-194; I.J. van Loo, 'Kaapvaart, handel en staatsbelang. Het gebruik van kaapvaart als maritiem machtsmiddel en vorm van ondernemerschap tijdens de Nederlandse Opstand, 1568-1648', in: Lesger en Noordeggraaf, *Ondernemers en bestuurders*, 349-368; M.A. Ebben, 'Twee wegen naar Münster. De besluitvorming over de Vrede van Münster in de Republiek en Spanje', in: D. Bos, M.A. Ebben en H. te Velde (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 49-71.

36 't Hart, 'Freedom and restrictions', 122-123.

Afb. 5 Historische Beschrijvinghe van Amsterdam. De stad Amsterdam ontvangt het tribuut van de vijfwerlddelen. Prent van Jacob van Meurs, 1663. Stadsarchief Amsterdam, beeldbank nr. 010097007095.

lijke niveaus werd gevoed. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat ook tussen Engelse steden zoals Londen, Liverpool en Bristol onderling economische en politieke concurrentie bestond.³⁷ Het is waarschijnlijk dat ook in Frankrijk dit het geval was. De tegenstelling tussen enerzijds Frankrijk en Engeland, en anderzijds de Republiek is daarom veel minder scherp wel wordt gesteld.

De ideologie van mercantilisme

De regenten hadden zeer nauwe banden met de economische elite. In veel gevallen waren zij hun loopbaan begonnen in de handel, scheepvaart of nijverheid. Nadat zij zich uit de dagelijkse praktijk van het geld verdienen hadden teruggetrokken, behielden zij vaak financiële belangen in deze takken van de economie. Hun sociale positie en die van hun families was gebaseerd op de welvaart en status die zij met hun economische activiteiten hadden verworven (afb. 5). Daarnaast werden zij actief in het plaatselijke bestuur of vertegenwoordigden

37 Gauci, *The politics of trade*; Ormrod, *Rise of commercial empires*; R.P. Brenner, *Merchants and revolution. Commercial change, political conflict and London's overseas traders, 1550-1650* (Cambridge 1993).

zij hun stad in de gewestelijke staten. Bestuursfuncties in admiraliteiten, weeshuizen en armenhuizen waren ook in handen van regenten. Zij vertegenwoordigden vaak lokale belangengroepen en werden met verzoeken benaderd door de burgers van hun stad. Van regenten werd verwacht dat zij hun expertise en positie aanwendden om de belangen van de stad te behartigen. Dit betekende dat dankzij de decentrale staatsstructuur van de Republiek allerlei vraagstukken van economische aard direct op de politieke agenda konden worden geplaatst.³⁸

De plaats van de regenten in de politieke constellatie van de Republiek, vooral ten tijde van de Ware Vrijheid, stelde hen in staat hun republikeinse ideeën over landsbelang in praktisch beleid om te zetten. Het hing van het vaderlandsbesef van de betrokken bestuurder af hoe hieraan invulling werd gegeven. Dit kon, zoals gezegd, in de praktijk leiden tot politieke en economische rivaliteit tussen botsende 'vaderlanden'. Zo schreef de Haarlemse regent Johan van Thilt dat 'onse meyninge is ende altyt geweest alleen het intrest van 't landt en de commertie'. Over de precieze strekking van het bedoelde vaderland was hij ook duidelijk: 'ons gemeen intrest is hollantsgesint te sijn.'³⁹

Johan de Witt, die zelf afkomstig was uit een familie met belangen in de Dordrechtse houthandel, correspondeerde veelvuldig met de bestuurders van verschillende steden en met andere regenten over het te voeren economische beleid. Hij ontving brieven uit heel Holland en uit de andere gewesten over allerlei commerciële, industriële en maritieme aangelegenheden. Mensen raadpleegden hem over zaken of adviseerden de raadpensionaris. De Witt moest de belangen afwegen en beslissen welke maatregel het meest opportuun was. Vervolgens moest hij binnen de Staten van Holland en de Staten-Generaal steun werven voor zijn beleid. Hiervoor schakelde hij zijn uitgebreide netwerk van familieleden, vrienden, bondgenoten en cliënten in die hij in alle Hollandse steden en de andere gewesten had.

Aan de meeste beslissingen ging een uitgebreide discussie vooraf. Er moest immers genoeg politieke steun gevonden worden om een bepaalde maatregel te kunnen nemen. Zo werd bijvoorbeeld in 1667 druk gedebatteerd over de vraag of de Republiek wel of niet de Franse protectionistische belastingtarieven moest vergelden. De Franse minister Colbert had hoge belastingen ingevoerd op invoer van buitenlandse producten en uitvoer van Franse goederen. Hiermee beoogde hij de Nederlandse en Engelse scheepvaart en handel te treffen. Sommige ondernemers die in deze markt opereerden, verlangden vergeldingsmaatregelen die de Fransen zouden dwingen hun belastingen op te schorten. Andere Hollandse kooplieden verdienden echter veel geld aan de export van Franse wijn, brandewijn en zout naar Noorwegen en het Oostzeegebied. Het heffen van hoge belastingen op Franse goederen zou deze handel onmogelijk maken want, zoals de regent Jacob Clouck in deze context opmerkte: 'den eenige intrest van Hollant is vriheyt in de comersy en soo weynig belasting als mogelick can wesen.'⁴⁰ De schrijver probeerde op deze manier De Witt met een ideolo-

38 J.J. de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17e en 18e eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1987) 35-51, 75-77; D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1961 en 1978) 1-5; Groenveld, *Evidente factiën in den staet*; P. Burke, *Venice and Amsterdam. A study of seventeenth-century elites* (Londen 1974); V. Enthoven, 'Een symbiose tussen koopman en regent. De tweetrapsraket van de opkomst van de Republiek en Zeeland', in: Lesger en Noordegraaf, *Ondernemers en bestuurders*, 203-236, aldaar 234.

39 Johan van Thilt aan De Witt, 3-10-1662, in: Fruin en Japikse, *Brieven*, II, 96-97.

40 Jacob Clouck aan De Witt, 14-5-1667, in: Fruin en Japikse, *Brieven*, II, 381-382; S. Elzinga, *Het voorspel van den oorlog van 1672. De economisch-politieke betrekkingen tusschen Frankrijk en Nederland in de jaren 1660-1672* (Haarlem 1926).

gisch getinte algemeenheid, waarbij werd gerefereerd aan zijn vaderlandsliefde, te overtuigen een bepaalde maatregel niet door te voeren. De Amsterdammer Lambertus Reynst schreef zijn neef De Witt in 1667 om hem af te raden nieuwe belastingen aan het Nederlandse scheepverkeer op te leggen. Zijn argumentatie was dezelfde als die van Clouck: 'daar meerder lasten opleggende, het te vresen staadt, de negotie sal werden gediverteert ende alsoo de provincie van Hollandt haar hartader afgesneden.'⁴¹

Uiteindelijk was De Witt's beleid afhankelijk van de steun van een groot aantal geestverwante republikeinse regenten, die allen beweerden de Ware Vrijheid te vertegenwoordigen en het belang van het vaderland te dienen. De Witt deed in zijn brieven daarom soms een beroep op de combinatie van deze kwaliteiten. Zo noemde hij Gilles Valckenier in een schrijven aan Lambertus Reynst over de verhoging van belasting op het scheepsverkeer: 'een verstandich ende raisonnabel regent ende patriot.'⁴² Door hieraan te refereren, verwachtte hij dat de betrokkene het landsbelang boven het directe, korte termijn belang van de stad Amsterdam zou stellen en zijn verzet tegen de belasting zou staken. Deze oproep, die refereerde aan de politieke en sociale identiteit van Valckenier, was duidelijk ideologisch van aard. De republikeinse wereldbeschouwelijke principes, waarvan De Witt wist dat Valckenier ze deelde, moesten namelijk tot een concrete politieke daad leiden.

Handel, scheepvaart en nijverheid maakten een fundamenteel deel uit van het interest van staat. Natuurlijk probeerden de Hollanders hun handel en scheepvaart zoveel mogelijk te beschermen en te bevorderen. Maar achter het winstbejag, het opportunisme en het pragmatisme school de politieke ideologie van de Ware Vrijheid. Net zoals in de rest van West-Europa probeerden de Nederlanders politiek beleid te legitimeren en in een wereldbeschouwelijke context te plaatsen. Voor het behartigen van de echte *res publica*, die de aanhangers van de Ware Vrijheid meenden te beschermen, was geld vereist. De kleine, kwetsbare Republiek kon alleen de eigen territoriale integriteit beschermen als de handel daarvoor de fondsen genereerde. De welvaart en het welzijn van de onderdanen konden alleen worden gegarandeerd met politieke en militaire kracht. De grote economische bloei van de Gouden Eeuw, die in de tweede helft van de 17de eeuw steeds sterker onder druk kwam te staan door buitenlands protectionisme, was gebaat bij krachtdadige bescherming.⁴³ Mercantilisme, zowel op nationaal, gewestelijk als lokaal niveau, was daarom diep geworteld in de politieke ideologie van de Ware Vrijheid en lag aan de basis van het feitelijke beleid. Het waarborgen van economische belangen was een politiek principe dat deel uitmaakte van de theoretische grondslag van het regime, dat de Nederlandse regenten verbond en door hen in concrete maatregelen werd omgezet. Anderzijds was het gedachtegoed van het Nederlandse republicanisme ook een legitimering en onderbouwing voor het gevoerde economisch beleid. Zoals Johan de Witt het zelf formuleerde in zijn *Deductie*: 'de navigatie ende commercie, zijnde de ziele ende innerlijke subsistentie van den staet.'⁴⁴ Hij handelde in de praktijk naar dit principe.

41 Lambertus Reynst aan De Witt, 23-2-1667, in: Fruin en Japikse, *Brieven*, II, 304-306.

42 De Witt aan Lambertus Reynst, 19-2-1667, in: R. Fruin en N. Japikse, *Brieven van Johan de Witt* (4 vols.) (Amsterdam 1906-1913) III, 286-289.

43 Boogman, 'Raison d'état-politicus'; M.A.M. Franken, 'Algemene tendenties en structurele aspecten van de buitenlandse politiek van de Republiek in de tweede helft der 17e eeuw', in: G.A.M. Beekelaar e.a. (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud: 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag 1975) 274-292.

44 De Witt, *Deductie*, 46.

Conclusie

Het economisch beleid van de Republiek verschilde minder van het Franse en Engelse mercantilisme dan wel werd gedacht. De politieke instituties van de Republiek waren weliswaar sterk gedecentraliseerd, maar toch lukte het vaak om in de buitenlandse politiek op effectieve wijze economische belangen te behartigen. De Hollandse dominantie in de politieke constellatie zorgde er weliswaar voor dat vooral de belangen van dit gewest in het buitenlandse beleid domineerden. Ditzelfde beleid won daardoor echter ook aan coherentie en consistentie. In de binnenlandse economische verhoudingen regeerde het lokale en gewestelijke particularisme. Steden beconcurrerden elkaar en probeerden de gewestelijke staten hun belangen te laten behartigen. Over de rivaliteit tussen de provincies onderling is minder bekend en dit dient verder onderzocht te worden. Wel is duidelijk dat vooral het Engelse mercantilistische beleid veelal op onderliggende politieke niveaus werd geformuleerd. Het beeld van de centraal opgelegde beleidsmaatregelen, die vooral gericht waren tegen de economische belangen van andere staten, behoeft bijstelling. De Republiek was veel minder een vreemde eend in de bijt dan wel is beweerd.

De Witts regentenregime meende dat slechts in een echte republiek het belang van staat en volk kon worden gediend. Handel, nijverheid en scheepvaart waren, in de ogen van de bestuurders van de Republiek, van het grootste belang om het voortbestaan van het land te verzekeren. Aangezien de aanhangers van de Ware Vrijheid zichzelf vereenzelvigden met het belang van de staat, was het dienen van de economische belangen een belangrijk onderdeel van de republikeinse politieke ideologie. In de praktijk was echter vaak niet duidelijk wat de grenzen van het bedoelde vaderland waren. Voor veel Hollandse regenten was dit het eigen gewest. Slechts enkelen keken over de grenzen van de eigen provincie en namen het grotere geheel in ogenschouw. Desondanks refereerde de raadpensionaris in zijn correspondentie met andere regenten vaak aan de gedeelde vaderlandsliefde. Hij probeerde dan steun te vinden voor bepaalde politieke maatregelen en zocht de ideologische verbondenheid om deze te krijgen. Omgekeerd werd ook hij bestookt met soortgelijke argumenten. Vertegenwoordigers van afzonderlijke steden claimden het algemene belang te dienen en probeerden op deze manier de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Het Nederlandse mercantilisme was een integraal onderdeel van de republikeinse ideologie van de Ware Vrijheid. Politieke ideologie vormde de legitimering en wereldbeschouwelijke context waarin economisch beleid werd gevormd.

Vroeg socialisme in een weerbarstige stad

Rotterdam in de jaren 1880

Over het vroege socialisme in Rotterdam is heel weinig geschreven. Dat is opmerkelijk. Nog opmerkelijker is dat het socialisme in de stad van Spiekman en Van der Louw, van Van Walsum, Thomassen en Pepper zoveel moeite had om te wortelen. Arbeiders te over, maar wat toonden ze een afkeer van de rode vlag. Hoe is die moeilijke opgang van het socialisme in de Maasstad te verklaren? In dit artikel passeren verschillende mogelijke factoren de revue: de mentaliteit van nieuwe inwoners, het liberale vangnet dat tegelijkertijd een controlerende functie had, de houding van de lokale pers, maar ook de socialisten zelf. Wat was hun visie op de te volgen strategie? Konden ze de benodigde dapperheid opbrengen om voor hun opvattingen uit te komen? Aan het eind van het artikel gaan we nader in op één van hun instrumenten om het publiek te bewerken: de openbare vergadering. Wat was de boodschap van de socialistische sprekers en hoe brachten ze die over op het publiek? Stootte hun optreden af of trok het juist belangstellenden aan?

Rotterdam was in de tweede helft van de 19de eeuw een snel, maar vergeleken met bijvoorbeeld Duitse steden niet uitzonderlijk snel groeiende stad. In 1870 telde zij 121.042 inwoners en 298.433 in 1898.¹ Die groei werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door de vestiging van nieuwe inwoners, die vooral uit West-Brabant en delen van Zeeland kwamen. Het was een stad van de armoede. De elite was niet zeer groot en woonde voor een deel zelfs buiten de stad tot in Wassenaar.² In de oude binnenstad, de driehoek tussen de Coolvest, de Goudsche Vest en de rivier woonden de mensen in pothuizen, kelderwoningen of eenkamerwoninkjes dicht op elkaar. Een weeïge stank vanwege de onbeholpen en gebrekkige riolering hing over huizen en straten. In 1874 werd een eerste drinkwaterleiding aangelegd; voordien had het open water ook als drinkwatervoorziening gediend. Pas in 1889 werd de riolering aangepakt.³ Rotterdam was een stad, waar voor de gewone man zeer veel te verbeteren was. Met haar overwicht van arbeiders zou je in het laatste kwart van de 19de eeuw verwachten dat de stad een bolwerk van socialisme was. Niets was minder waar: het socialisme had enorme problemen in de stad te wortelen. Lag dat aan de bevolking? Kwam het door de socialisten zelf? Dit zijn de vragen die in dit artikel centraal zullen staan.

Over de vroege Rotterdamse socialistische arbeidersbeweging is niet veel geschreven. We moeten het in feite doen met enkele memoires en wat biografieën. Daarnaast hebben het werk en arbeidersbewegingen in de haven aandacht gekregen. Zoals zo vaak in de geschiedschrijving van de Nederlandse socialistische arbeidersbeweging hebben ook over Rotterdam vooral sociaal-democraten geschreven en die kijken doorgaans niet verder terug in de geschiedenis dan 1894, het jaar waarin de SDAP werd opgericht.⁴ Zodoende staat de ge-

1 Zie de tabel in Henk van Dijk, *Rotterdam 1810-1880, aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam 1976) 435.

2 Hierover en over de gevolgen ervan ook: Paul van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de 19de en 20ste eeuw* (Zwolle 2000) 233-237.

3 Idem, 6-8.

4 Memoires: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief-Damme, 'Fragmenten'; W.P.G. Helsdingen, 'Korte levensschets', *De jonge gids IV* (1900-1901) 655-695; Piet Honig, *Herinneringen van een Rotterdams Revolutionair*, bezorgd door Bert Altena (Utrecht 2005); Geschiedenissen: H. Smits, *De Nederlandsche Arbeidersbeweging in de 19de eeuw* (Rotterdam 1902); Chr.A. de Ruyter-de Zeeuw, *Hendrik Spiekman, de grondvester van de Rotterdamse sociaal-democratie*, 13 februari 1874 -18 november 1917 (Rotterdam 1971).

schiedenis van het vroege Rotterdamse socialisme nog in de kinderschoenen. Wat nu volgt, zal die lacune weliswaar niet vullen, maar kan wel bijdragen aan het verklaren van de moeilijke opkomst van het socialisme in Rotterdam. Na een schets daarvan en de tegenkanting die de socialisten in de stad ondervonden, zal dit artikel nader ingaan op de vraag of de houding van de socialisten zelf ook die moeilijke opkomst kan verklaren. Tenslotte zal ik iets uitvoeriger stilstaan bij de rol die de openbare vergaderingen van de socialisten kunnen hebben gespeeld in het aanvankelijk geringe succes van de socialisten.

De komst van het socialisme in Rotterdam

De geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in Rotterdam begint bij het De Vletter-oproer uit 1868.⁵ Het onrecht van klassenregering en klassenjustitie stond in dit oproer centraal. Jacob de Vletter kwam op voor de rechten van de gewone man. Zo voerde hij actie voor vrij zwemmen in de buitensingels en verdedigde hij de belangen van marktkooplieden. Toen het volk in 1869 te hoop liep en hij zich aan het hoofd van de opstand stelde, werd hij tot tien jaar gevangenis veroordeeld. Doodziek zou hij de gevangenis weer verlaten en werd als martelaar nog meer symbool van het recht en de macht van het volk. Toch zou de allervroegste Rotterdamse arbeidersbeweging niet de socialistische richting uitgaan. Tijdens het woelige jaar 1870, toen de Eerste Internationale zich in Nederland deed gelden, werden wel vakverenigingen opgericht, maar de meeste verdwenen even snel als ze gekomen waren. Slechts enkele werklieden die toen in de Internationale actief waren, vinden we later terug in de Rotterdamse socialistische beweging.⁶ Voorshands bundelden de Rotterdamse vakverenigingen op 13 maart 1870 hun krachten in een neutrale Rotterdamsche Bestuurders Bond. Deze stond een jaar later aan de wieg van het liberale Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV).⁷

Dit landelijk Verbond, voor arbeiders aantrekkelijk vanwege zijn degelijke verzekeringsfondsen, had lange tijd zijn belangrijkste basis in Rotterdam. Het werd daar door de stedelijke elite gesteund en hield mede dankzij die steun de arbeiders effectief af van socialistische neigingen. Het valt op hoe snel in Rotterdam geprobeerd werd onafhankelijke werkliedenorganisaties onder controle te brengen. Terwijl werkgevers zich hard opstelden, kwamen anderen in actie om elke jonge organisatie in de juiste paden te leiden (afb. 1). Zo werd op een vergadering in april 1883 de 'Scheepwerkers-Vereeniging De Maas' met een welgemeend 'Wien Neerlands bloed' van een mogelijke gang naar de socialisten weggeleid.⁸ Ook hier speelt het De Vletter-oproer waarschijnlijk een rol, omdat het had gewaarschuwd voor de kracht van een onafhankelijke volksbeweging. Deze invloed van de werkgevers moet vooral op nieuwe inwoners effect gehad hebben, die immers Rotterdam hadden gekozen om vooruit te komen. Radicalisme kon die vooruitgang onzeker maken.⁹ Daar-

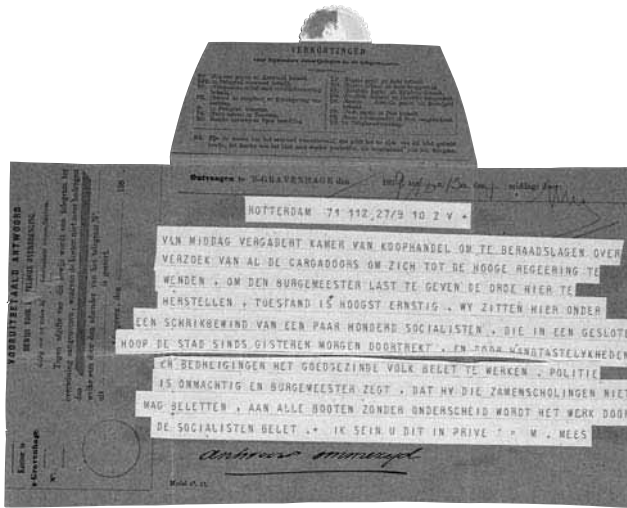
5 Voor het De Vletter-oproer: H.C. Hazewinkel, 'Rondom het De Vletter-oproer', *Rotterdamsch jaarboekje* (1946) 66-100; H.C. Hazewinkel, 'Rondom het De Vletter-oproer', *Rotterdamsch jaarboekje* (1947) 172-218; Jacques Giele, 'De oppositie der 'volksmannen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 1 (1975) 171-219, aldaar 192-201.

6 Bijvoorbeeld Van [der?] Giesen. Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Nieuw Stadsarchief (NSA), inv.nr. 5724. Dagelijkse rapporten van de commissaris van politie (1885). Commissaris van politie aan de burgemeester 20 oktober 1885.

7 Smits, *Arbeidersbeweging*, 27-29; Jacques J. Giele, *De eerste internationale in Nederland. een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973) 76-78.

8 Recht voor Allen 21 april en 19 mei 1883. In mei 1884 werd ze opgeheven: Recht voor Allen 24 mei 1884.

9 Zie Hein Mol, *Memoires van een havenarbeider. Van aantekeningen en een nawoord voorzien door Tony Jansen en Jacques Giele* (Nijmegen 1980) 19, 24.

Afb. 1 Tijdens de grote Rotterdamse havenstaking van 1889 omzeilden de ondernemers, verenigd in de Kamer van Koophandel, de burgemeester om de waarnemend Commissaris des Konings direct te laten ingrijpen. Bron: Nationaal Archief, 3.02.30 Kabinetsarchief gouverneur Zuid-Holland 1819-1931, 249.

naast boden de werkliedenverenigingen van het ANWV, dankzij de financiële steun van enkele belangrijke ondernemers sociale zekerheid. Bij de bekwame lokale aanvoerders van het ANWV, Thomas de Rot en J.F. Spliethoff, voegde zich in de jaren tachtig bovendien het Rotterdamsch Nieuwsblad dat met zijn redacteur J. Hobbel een antisocialistische koers voer.¹⁰ Het viel de vroege socialisten moeilijk tegen die gebundelde macht van werkgevers, werkliedenorganisatie en lokale pers op te boksen.¹¹

Het De Vletter-oproer werd al met al voor antisocialisten en socialisten een symbool. Voor ondernemers en gezagsdragers ging er een waarschuwendende werking van uit, voor sommige socialisten en anarchisten daarentegen betekende het oproer het begin van een levenslang politiek activisme.¹² De Vletter maande om te velde te trekken tegen de maatschappij van onrecht.¹³ Met het opbrengen van De Vletter begint de latere Rotterdamse anarchist Bernard Damme daarom zijn herinneringen.¹⁴

Een symbool werd De Vletter ook bij de Rotterdamse bevolking in den brede. Nog in juli 1885 kon de massa door het zingen van 'Jacob de Vletter is mijn neef' de politieagenten van het bureau Paauwensteeg tijdens heftige rellen schrik aanjagen.¹⁵ De Vletter inspireerde het gewone volk van Rotterdam tot verzet tegen onrecht, maar dat stond niet gelijk aan acceptatie van socialisme. Anderzijds betekende het antisocialisme van het grootste deel van de Rotterdamse bevolking echter ook niet, dat die Rotterdammers als schapen achter de gezagsdragers aanliepen. Als ze de antipathieke stemming van de bevolking wilden verklaren, wezen de socialisten altijd graag naar manipulatie van werkgevers. Ook al zit daar een kern van waarheid in, zoals we zagen, als verklaring is deze redenering toch te simpel. Kennelijk ervoeren de Rotterdammers het socialisme als iets vreemds. Misschien schikten ze zich in

10 Een meer genuanceerd beeld, maar niet gebaseerd op consequent lezen van de krant, bij: H.J. Scheffer, *In vorm gegoten. Het Rotterdamsch Nieuwsblad in de 19de eeuw*. ('s-Gravenhage 1981) 243-245.

11 GAR, NSA, inv.nr. 5725. Commissaris van politie aan de burgemeester 19 juli 1886; Helsdingen, 'Schets', 660-661.

12 De Vrije Socialist 6 oktober 1923, naar aanleiding van het 50-jarig huwelijk van G.A. de Vries en M.A.J. Soeters.

13 Recht voor Allen 9 juni 1886, Rubriek 'Strijdpennning'.

14 IISG, Archief Damme. 'Fragmenten'.

15 GAR, NSA, inv.nr. 5724, Commissaris van politie aan de burgemeester 11 juli 1885.

grote lijnen in hun lot, misschien ook zochten ze andere middelen om vooruit te komen: hard werken, doorzetten, een wit voetje halen bij de baas.

Het is duidelijk dat ook de politie van het De Vletter-oproer leerde. Colporteurs liet ze begaan en vanaf 1887 werden deze ook wel eens tegen 'het publiek' in bescherming genomen. Tijdens de beruchte oranjefurie in 1887 keek de politie echter een andere kant op. Zolang ordeverstoring tegen socialisten gericht was, werd deze getolereerd. In plaats van het De Vletter-lied te zingen, kwamen nu trouwens groepen naar het bureau Pauwensteeg om de politie een ovatie te brengen: 'Leve de politie uit de Pauwensteeg!'¹⁶ Wanneer de Rotterdamse werklieden echter meer als een eenheid optraden en eisen stelden aan de gevestigde elite, dan reageerden burgemeester en politie alert, ook als de werklieden hun uiterste best deden duidelijk te maken dat ze geen socialisten waren. Tijdens de havenstaking van 1889 werd net als bij het De Vletter-oproer het hele apparaat voor de ordehandhaving gemobiliseerd: de politie, de schutterij, het garnizoen en de marine. Toen heeft de politie met geweld getracht volksoplopen in te dammen.¹⁷

In mei 1881 hield Ferdinand Domela Nieuwenhuis in het verenigingsgebouw van het ANVV aan de Goudscheweg 87 een rede over het algemeen kiesrecht, die een aantal leden dolenthousiast maakte. Anders dan De Rot en de zijnen, was Domela Nieuwenhuis niet bang 'om in de sloot te raken' en gaf hij bij de kwaal ook een geneesmiddel. 'Zijn voorstelling van zaken drukte den werkman niet neer, maar gaf hem moed en levenslust om den strijd aan te vangen, die wijding gaf aan het leven', zou de Rotterdamse mattenwever en latere socialistenvoorman Willem Helsdingen schrijven.¹⁸ Twee maanden later (24 juli 1881), na een oproep van de timmerman J.H. Stegman Hzn, 'verkooper van Recht voor Allen', stichtten tien man de Rotterdamse socialistenvereniging op de zolder van het verenigingsgebouw. Helsdingen had zich als eerste lid aangemeld.¹⁹ Het bestuur bestond uit Helsdingen als voorzitter, de sigarenmaker Friedrich Wilhelm Gebing als penningmeester en Stegman als secretaris.²⁰

De aanleiding voor de oprichting van de Rotterdamse socialistenvereniging was dus de wens meer actie te gaan voeren voor algemeen kiesrecht. Kiesrecht bleef voor de Rotterdamse socialisten een uiterst belangrijk thema, ook toen de landelijke Sociaal-Democratische Bond (SDB) aan het eind van de jaren 1880 hierover kritischer ging denken. Niet voor niets zou Helsdingen in 1894 een van de oprichters van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) worden, die uitdrukkelijk via het parlement aan het socialisme wilde werken. Eind oktober 1881 richtten Gebing, Helsdingen en Stegman een 'Niet-kiezersbond' op, waarschijnlijk om lieden te trekken die (nog) huiverig tegenover het socialisme stonden.²¹ Uiteindelijk nam deze samen met de Rotterdamse afdeling van het ANVV en aangesloten vakverenigingen in april 1882 het initiatief voor de oprichting van een landelijke Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht.²² Deze NBACKS werd in de tweede helft van de jaren 1880 dé stem van de kiesrechtbeweging in den lande.

16 Ibidem, inv.nr. 5726. Commissaris van politie aan de burgemeester 21 februari 1887.

17 Ibidem, inv.nr. 5728. Commissaris van politie aan de burgemeester 28 september 1889.

18 Helsdingen, 'Schets', 662.

19 Recht voor Allen 16 juli 1881 (oproep), 23 juli 1881 (strijdpenning met de aanmelding van Helsdingen), 30 juli 1881 (bericht over de oprichting door P.W. Stortenbeker, secretaris).

20 Idem, 13 augustus 1881.

21 Idem, 5 november 1881.

In die bond namen de Rotterdammers het voortouw. In februari 1883 namen de timmerman Simon van der Perk, Jan Wichers en Gebing bijvoorbeeld zitting in het hoofdbestuur.²³ Gebing en Willem Helsdingen waagden zich in de strijd voor algemeen kiesrecht allengs ook buiten de veste van Rotterdam. Hun meest bedreigende ervaring deden ze op toen zij in 1885 in Maastricht een vergadering belegden. Vanuit Maastricht hadden beiden het advies gekregen maar geen retour te nemen, omdat ze toch niet zouden terugkomen. Niettemin wuiven ze er dertig leden en zou de Maastrichtse socialist Willem Vliegen een plaatselijke afdeling van de NBAKS oprichten.²⁴ Regelmatig organiseerde de afdeling Rotterdam van de NBAKS zelf grote 'meetings', waar landelijke kopstukken als Domela Nieuwenhuis, de Zaankanter Pieter van der Stad of de Hagenaar C.J. van Raaij optraden. Op die 'meetings' won de afdeling altijd veel nieuwe leden.²⁵ Ook vrouwen werden bij de beweging betrokken en dat niet alleen om banieren te maken.²⁶

Algemeen kiesrecht moest de remedie worden voor de ongelijkheid die Nederland op vele fronten kende, niet in de laatste plaats de rechtsongelijkheid. Dankzij algemeen kiesrecht zouden de wetten en het beleid in het land veranderen. De massa zou het dan immers voor het zeggen krijgen. Vooralsnog moesten de socialisten zich echter door heel wat onrecht heen worstelen, want naarmate de beweging groeide, werd de tegenwerking krachtiger. Toen in maart 1883 een socialistische propagandaclub geformeerd werd en in juni Willems broer Piet Helsdingen met de straatverkoop van *Recht voor Allen* begon (Rotterdam had de landelijke primeur), werd al die socialistische activiteit de Werkliedenverbonders teveel. In juni moesten de socialisten naar een ander vergaderlokaal omzien.²⁷ De relaties met het ANVV verzuurden snel.²⁸

Aanvankelijk vergaderden de socialisten daarna in een lokaal in de Lombardstraat 45, maar vanaf 5 augustus 1883 zaten ze in lokaal Posthoorn of Catacombe, Gedempte Binnenrotte 50.²⁹ Met een enkele onderbreking zou dit 'Volkskoffiehuis' tot 1890 het honk van de Rotterdamse socialisten blijven. Hier werden veel openbare vergaderingen gehouden. Zo'n 350 man kon de zaal hebben, maar de kans bestond dat toehoorders door de warmte, het roken en de gasverlichting onwel werden. De vergadering met Domela Nieuwenhuis ('Wie zijn de misdadigers') van 5 februari 1888 spande met 500 toehoorders de kroon. Toen moet de zaal uitgepuild hebben.³⁰

De socialisten richtten hun lokaal naar eigen smaak in. Een lid dat goed kon tekenen, leverde portretten van Marx en Domela Nieuwenhuis en op feestavonden (zoals het driejarig bestaan) werd de zaal opgetuigd met rode vlaggen en met schilden met namen van grote denkers erop.³¹ Na november 1887 hing er ook een plaat van de martelaren van Chicago, de anarchisten die in die maand terecht waren gesteld. In de zaal stond een biljart. Achterin,

22 *Idem*, 17 mei 1882; oproep voor congres 8 april 1882.

23 *Idem*, 24 februari 1883.

24 *Idem*, 18 juli 1885; Helsdingen, 'Schets', 672.

25 *Recht voor Allen*, 14 april 1883. In september van dat jaar werden op een meeting bijvoorbeeld 110 nieuwe leden ingeschreven, zodat de bond in een half jaar met 200 leden groeide: 22 september 1883.

26 *Idem*, 17 november 1883.

27 *Idem*, 3 maart 1883 (propagandaclub), 31 maart en 7 april 1883 (Kralingen) en 23 juni 1883 (colportage).

28 *Idem*, 14 en 21 juli 1883.

29 *Idem*, 4 augustus 1883. Nadat het lokaal in augustus en september 1884 niet ter beschikking was geweest, werd het in oktober weer in gebruik genomen als lokaal 'Karl Marx': 4 oktober 1884.

30 GAR, NSA, inv.nr. 5727. Commissaris van politie aan de burgemeester 6 februari 1888.

31 Helsdingen, 'Schets', 693; *Recht voor Allen*, 2 augustus 1884. Voor het volgende: IISG, Archief Damme, 'Fragmenten', 80.

achter een schot, bevond zich een klein zaaltje voor huishoudelijke vergaderingen en cursussen, doorgaans besloten scholingsvergaderingen waarop een der leden of een gastspreker een bepaald onderwerp nader besprak. Daar stond ook de bibliotheek van de afdeling opgesteld.

Ook al groeide de afdeling, het in stand houden van een eigen lokaal was niet eenvoudig. Kasteleins moesten het van de omzet hebben, maar socialisten stonden nu eenmaal niet bekend als grote drinkers en andere klanten kwamen niet zo gemakkelijk in de zaak.³² Over het volkskoffiehuus deden de wildste geruchten de ronde, zoals dat bij de ingang een kist stond waarin een wassen beeld van koning Willem III lag. Met een mes of dolk moest je daarin steken, als teken dat je tegen het koningschap was.³³

Ik geloof niet dat dergelijke geruchten in Rotterdam nodig waren om mensen van het socialisme af te houden; het Rotterdamse publiek was sowieso moeilijk voor het socialisme te winnen. Dat merkten vooral de colporteurs die vanaf juni 1883 met de krant de straat op gingen: 'Koopt en leest het Sociaal-democratisch Weekblad "Recht voor Allen", den nadruk tien dik leggend op de laatste woorden.'³⁴ Het uitgaanspubliek op de Hoogstraat en de Rotterdamse politie stonden hier even vreemd tegenover. 'De politie was wel op de been om ons te bemoeilijken en heeft ons voor den commissaris gedaagd, maar dit beteekent niets, daar ten slotte mij [Willem Helsdingen] toch gezegd werd op order van den Hoofdkommissaris van Rotterdam [Cardinaal], dat wij gerust onzen gang kunnen gaan zonder vergunning, bewijs of patent [belasting] en dat de politie er van is onderricht, zoodat zij het ons niet meer moeilijk zullen maken.'³⁵ De eerste zaterdag gingen 100 exemplaren van de hand en de tweede 200. Allengs werd het publiek echter agressiever, vooral toen in augustus de jaarlijkse kermis werd gehouden. Drie keer moesten de colporteurs de Hoogstraat verlaten omdat er zoveel publiek stond. De laatste keer werden ze door 200 man gevolgd, die uit volle borst 'Wien Neêrlands bloed' zongen.³⁶ Sommige straten waren absoluut niet gediend van socialistische activiteiten. In de Izaak Hubertstraat konden de socialisten rekenen op stenen en stokken.³⁷ Vooral in 1887, toen Domela Nieuwenhuis wegens majesteitsschennis in de gevangenis zat en het publiek zich van februari tot en met december massaal tegen de socialisten keerde, was er grote moed voor nodig om met *Recht voor Allen* uit venten te gaan. Colporteurs werden in elkaar geslagen: 'trap ze dood, oranje boven!'³⁸ De haatgevoelens waren zo aangewakkerd dat de colporteurs stokken onder hun jas verborgen en later een tijdlang het Amsterdamse blad *Voorwaarts* in plaats van *Recht voor Allen* ten verkoop aanboden. Dan hadden ze geen problemen.³⁹ De spannendste tijd was rond 8 september 1887, toen Domela Nieuwenhuis zijn feestelijke intocht in Rotterdam zou maken en de socialisten schielijk uit hun vergaderlokaal moesten vluchten. De schade was enorm (afb. 2 & 3):

32 Zie bijv.: *Recht voor Allen* 9 mei 1885 (strijdpenning).

33 IISG, Archief Damme, 'Fragmenten', 72. Zie ook Damme in *De Vrije Socialist* 2 augustus 1923.

34 Helsdingen, 'Schets', 663.

35 *Recht voor Allen* 23 juni 1883; Helsdingen, 'Schets', 663.

36 *Recht voor Allen*, 18 augustus 1883.

37 Helsdingen, 'Schets', 664; GAR, NSA, inv.nr. 5726. Commissaris van politie aan de burgemeester 27 maart 1887 en 3 april 1887.

38 Idem, 27 februari 1887; zie ook: 15 mei 1886.

Afb. 2 Exterieur van het vergaderlokaal der socialisten, Binnenrotte 50, na de rumoerige intocht van Domela Nieuwenhuis in september 1887. Bron: Gemeentearchief Rotterdam.

Zoals gezegd is er geen glasruit in het lokaal heel gebleven en zijn de jalousien, die binnen voor de ramen hangen, ook totaal verbrijzeld, terwijl ook een paneel uit een der deuren is verbrijzeld. Tot ver over het midden in het lokaal, waar alles dooreen ligt, zijn er steenen gevonden, die blijkbaar door de glasruiten en de jalousien naar binnen zijn gedrongen; vaandels, draperiën en andere voorwerpen liggen tegen de grond, en tegen de voordeuren is een baricade van stoelen en biervaatjes opgestapeld, blijkbaar daar door de socialisten neder gesteld, om het binnen dringen van het volk te beletten.⁴⁰

Groepen jongeren trokken daarna een paar avonden door de stad om de huizen van socialisten te bekogelen. Wie geen driekleur wilde buiten hangen, kreeg zijn ruiten ingegooid. Pas toen socialisten zich onder de jongeren mengden en hen op de ruiten van duurere woningen wezen, was het gedaan met de demonstraties.⁴¹

Rotterdamers ontstaken vooral in grote woede, wanneer het koningshuis of de godsdienst werd aangevallen. Nog in september 1897 wilde het publiek de achttienjarige colporteur J.P. Honnef te lijf gaan, die op de Goudsche weg met de brochure 'De misdaden van God' te koop liep.⁴² Een jaar later moesten hij en de Amsterdamse vrije socialist I.I. Samson door de politie ontzet worden toen ze met een brochure tegen de kroningsfeesten rondliepen.⁴³ En toch hadden de socialisten ook succes. Grof onrecht kon ook in Rotterdam op onverdeelde aandacht rekenen. Toen *Recht voor Allen* in 1885 uit de *Pall Mall Gazette* onthullingen overnam over vrouwenhandel en prostitutie in Londen, waren de kranten haast niet bij te drukken. Op één avond werden dan wel 4000 exemplaren verkocht.⁴⁴ De aansluitende vergadering met C.J. van Raaij over 'Prostitutieschandalen' werd in een vol lokaal gehouden:

39 Idem, 27 februari 1887 en 19 juni 1887.

40 GAR, Politiearchief, inv.nr. 57. Correspondentie hoofdcommissaris van politie (1887). Dossier 3188. Commissaris van politie tweede afdeling aan hoofdcommissaris van politie, Rotterdam 8 september 1887.

41 Helsdingen, 'Schets', 682-684; Honig, *Herinneringen*, 88-98; GAR, NSA, inv.nr. 5726. Commissaris van politie aan de burgemeester 8 en 9 september 1887.

42 GAR, NSA, inv.nr. 5736. Commissaris van politie aan de burgemeester 3 september 1897.

43 Idem, 11 juni 1898.

44 Helsdingen, 'Schets', 665. In Amsterdam werden overigens 20.000 exemplaren verkocht.

Afb. 3 Interieur van het vergaderlokaal der socialisten, Binnenrotte 50, na de rumoerige intocht van Domela Nieuwenhuis in september 1887. Bron: Gemeentearchief Rotterdam.

250 aanwezigen volgens de politie.⁴⁵ Het meeste volk bezocht echter op 4 juli 1886 een vergadering met de zojuist veroordeelde Domela Nieuwenhuis in het lokaal 'Verscheidenheid en Overeenstemming' aan de Scheepmakershaven. Toen luisterden 1000 mensen, verdeeld over twee zalen, naar diens rede over 'Hoogverraad en hoogverraders'. 300 man stond buiten de zaal.⁴⁶ God en koningschap mochten boven alle kritiek verheven zijn, op het vlak van recht en onrecht was de geest van De Vletter springlevend en konden de socialisten veel nieuwsgierige Rotterdammers bereiken.

De afdeling deed haar uiterste best meer te bieden dan propagandavergaderingen. Vanaf het begin probeerde ze met toneelvoorstellingen of gezellige bijeenkomsten de leden en hun vrouwen te binden en de afdeling aantrekkelijk te maken voor nieuwe leden. Kinderen werden met Sinterklaas onthaald op een socialistisch feest, maar met een echte Sinterklaas.⁴⁷ Ondanks de moeilijkheden die een belangrijk deel van de stadsbevolking de socialisten bood, groeide de afdeling toch. Afgaande op de door mij totnogtoe achterhaalde namen, hebben vooral werklieden uit de stedelijke ambachten de gelederen versterkt. De aanhang van de socialisten op grote industrieën als de werf Feijenoord bleef achter. In de haven en onder de zeelieden waren vrijwel geen leden te vinden. Met name het aantal geheime leden lijkt flink te zijn toegenomen, nadat de mogelijkheid zo lid te worden in 1885 nadrukkelijk onder de aandacht was gebracht.⁴⁸ Naast de toneelvereniging 'Nut en Genoegen' kwam de zangclub 'De Toekomst' van de grond alsmede de schermclub 'Vrijheid door Broederschap'. In 1885 werden naast deze clubs nog een propagandaclub opgericht en een jongelingsvereniging, aanvankelijk ietwat prozaïsch 'Excelsior' geheten, later meer beslist 'Denk en Werk'.⁴⁹ Ook ontstond een vrouwenvereniging, maar die bleef klein.⁵⁰ Al deze verenigingen vergaderden en oefenden in het lokaal aan de Gedempte Binnenrotte en toen de

45 GAR, NSA, inv.nr. 5724. Commissaris van politie aan de burgemeester 29 juli 1885. Zie ook: *Recht voor Allen* 1 augustus 1885 (strijdpenning).

46 GAR, NSA, inv.nr. 5725. Commissaris van politie aan de burgemeester 5 juli 1886.

47 *Recht voor Allen* 12 december 1885.

48 Bv. *Idem*, 6 december 1884; GAR, NSA, inv.nr. 5724. Commissaris van politie aan de burgemeester 17 maart 1885.

49 *Recht voor Allen* 21 oktober 1885; *Ibidem*, 7 november 1885. In juni 1886 zou ook een vrouwenvereniging worden opgericht: *Idem*, 3 april 1886 (oproep) en 3 juni 1886 (vaststelling huishoudelijk reglement en verkiezing bestuur).

50 *Idem*, 28 augustus 1886.

socialisten dat lokaal eind 1885 ontruimen moesten, vergaderden ze een jaar lang in 'De Zeis' in de Hoogstraat, tegenover de Oosterkerk bij het Achterklooster.⁵¹ Grote openbare vergaderingen werden dat jaar gehouden in 'Verscheidenheid en Overeenstemming' aan de Scheepmakershaven.

Zo bezat de socialistische beweging in Rotterdam in 1885 een aardig palet aan verenigingen. Daar bleef het echter niet bij. In de jaren 1884 en 1885 bonden de socialisten de strijd aan met de werkloosheid in de stad, tevergeefs overigens. Tevens gingen ze er in 1885 toe over eigen socialistische vakverenigingen op te richten. Veel socialisten waren immers actief in vakbonden die aangesloten waren bij het ANWV. Dat gold bijvoorbeeld voor de metaalbewerkerenvereniging 'St. Eloy', waarin de socialistische smid W.A. Snelleman actief was.⁵² De schildersvereniging 'Schoonheid' was een andere. Hiervan was de socialist C.M. van der Velde een tijdlang secretaris.⁵³ Helemaal tot hun genoegen waren deze werklieden niet aangesloten bij het ANWV, maar de ANWV-bonden hadden vaak goede verzekeringsfondsen. Anderzijds was het relatief gemakkelijk in die vakverenigingen een gesprek aan te knopen met vakgenoten en hun het socialisme bij te brengen.

De sigarenmakersvereniging, waar Gebing een leidende rol speelde, was een vereniging die zich niet liet lijmen door de belofte van kapitaal die het ANWV deed. In juli 1883 scheidde ze zich af omdat het ANWV zijn programma niet handhaafde.⁵⁴ Dit was dan ook een actieve vakvereniging die meer deed dan jaarvergaderingen houden met een toneelstukje en een hoop drank. De sigarenmakers staakten nogal eens, ze haalden steungeld op voor staakende vakbroeders elders en hielden ook wel openbare vergaderingen in verband met vakbelangen.⁵⁵

In 1885 besloot de Sociaal-Democratische Bond dat zijn eigenlijke basis niet afdelingen en plaatselijke socialistenverenigingen moesten zijn, maar vakverenigingen. Socialisme betekende immers de afschaffing van de uitbuitingsrelatie tussen werkgever en werknemer en dus moest de Bond daarnaar streven. De Rotterdamse socialisten liepen op deze besluiten vooruit toen zij reeds in augustus 1885 eigen socialistische vakverenigingen oprichtten. Over het algemeen hadden deze socialistische bonden net als alle socialistische vakbonden in den lande een kort leven. Omdat ze primair socialistisch was, werden weinig werklieden van zo'n vereniging lid. De ondersteuningsfondsen van dergelijke vakverenigingen bleven daardoor te zwak om aantrekkelijk te zijn tegenover vakverenigingen die voor zulke fondsen hulp van patroons en rijke begunstigers kregen. Of net als in Amsterdam de socialistische vakverenigingen voornamelijk werden bevolkt door nieuw gekomen arbeiders is voor Rotterdam nog niet nagegaan.⁵⁶ Het is overigens de vraag of die Amsterdamse vakverenigingen niet uitzonderlijk zijn.⁵⁷ De vakbeweging zou in Rotterdam pas een stimulans krijgen door de havenstaking van 1889.

51 *Idem*, 19 december 1885.

52 Zie diens brieven in *Idem*, 26 mei en 5 juni 1886.

53 *Idem*, 17 februari 1883.

54 *Idem*, 14 juli 1883.

55 De eerste keer in onze periode: *Idem*, 26 mei 1883.

56 Ad Knotter, 'Van "defensieve standsreflex" tot "verkoopkartel van arbeidskracht". Twee fasen in de ontwikkeling van de Amsterdamse arbeidersvakbeweging (ca. 1870-ca. 1895)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 19 (1993) 68-94.

57 Zie bv. Hartmut Zwahr, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchung über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution* (Berlin 1978) 320.

Emotionele radicaliteit of bezielde politiek?

De Rotterdamse socialistenleiders konden wel eens emotioneel uit hun slof schieten, maar over het algemeen waren het bezonnen, gematigde lieden met een grote neiging tot praktische arbeid. De kern van het socialisme bestond voor hen in rechtvaardigheid en gelijke rechten.

De socialisten toch willen niet alleen verbetering aanbrengen in het lot der werklieden, maar willen de bestaande maatschappij met al haar wanverhoudingen en daaruit voortvloeiende ellende herschappen in een socialistische maatschappij, die gegrond op het gelijke recht voor allen de vrijheid van elke eerbiedigt en aan allen de plicht opleggende om deel te nemen aan den gemeenschappelijken arbeid ook door een rechtvaardige verdediging van den arbeidsopbrengst aan ieder de bevrediging der redelijke behoeften waarborgt.

Aldus Gebing.⁵⁸ In een socialistische samenleving heerste de socialistische moraal en waren misstanden beëindigd. Zeker is dat algemeen kiesrecht, als middel om zulke wensen te verwezenlijken, het belangrijkste streven van de Rotterdamse socialistische leiders was en dat de vakbeweging een belangrijk werkterrein vormde. Uit de wereld van de werkliedenverenigingen kwamen ze voort en die wereld tekende hen. Ook als vooraanstaand functionaris in de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) zou Helsdingen altijd een onafhankelijk arbeidersgeluid laten horen.⁵⁹ Hij sprak nooit neerbuigend over 'de oude beweging', maar was er trots op aan die beweging zijn steentje te hebben bijgedragen.⁶⁰

Dat Rotterdam een moeilijk werkterrein was, zal de revolutionaire gezindheid van de leidende socialisten niet bevorderd hebben. Soms nam hun gemoed deze socialisten echter mee. 'Ik schroom niet te zeggen, dat ik mijn leven, mijn goed, ja zelfs mijn vrouw en kinderen, alsdan veil zal hebben voor de goede zaak van het Socialisme', riep Helsdingen uit toen Van Raaij prostitutieproblemen behandeld had.⁶¹ Bij anderen kon het geduld echter opraken, zeker toen repressie door de overheid langzaam maar zeker begon toe te nemen. In juni 1884 schreef A. van Langen naar aanleiding van het weigeren van rechtspersoonlijkheid aan de SDB: 'Het rijk der beginselen moet door de socialisten worden verkondigd, want Hij die gezegd heeft: Mij komt de wrake toe, leeft ook in ons.' 'Algemeen Kies- en Stemrecht of REVOLUTIE', meende hij een jaar later in een motto bij 10 cent steungeld.⁶² Dat het om die keuze ging, benadrukte Domela Nieuwenhuis in deze jaren ook. Aan het eind van de landelijke kiesrechtmanifestatie van 1885 verklaarde deze, dat de arbeiders in het vervolg niet meer zouden vragen, maar het recht zouden komen halen. Zo wakkerde geringe respons van de landelijke overheid ook in Rotterdam radicalisering van de socialisten aan. Dit was echter niet de enige oorzaak. Overigens bracht de weigering van rechtspersoonlijkheid het koningschap in het vizier van de socialisten, ook van de Rotterdamse.

Op 27 mei 1885 haalden politieagenten op verscheidene plaatsen in de stad de pseudo-proclamatie van koning Willem III van de muren, waarin deze mededeelde afstand te doen van de troon.⁶³ De socialist en latere anarchist Bart van Ommeren zou om het aanplakken

⁵⁸ Recht voor Allen 9 december 1882.

⁵⁹ Bert Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie. Ihre Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (SDAP) in den Niederlanden 1894-1914', *Geschichte und Gesellschaft* 20, afl. 4 (1994) 533-549, aldaar 543, noot 51.

⁶⁰ Helsdingen, 'Schets', 665.

⁶¹ GAR, NSA, inv.nr. 5724. Commissaris van politie aan de burgemeester 25 juli 1885.

⁶² Recht voor Allen 28 juni 1884 en 14 oktober 1885.

⁶³ Idem, 23 mei 1885; GAR, NSA, inv.nr. 5724. Commissaris van politie aan de burgemeester 28 mei 1885.

van dat affiche in Amsterdam tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld worden. Het repressiebeleid culmineerde in 1886 in de veroordeling van Domela Nieuwenhuis wegens majesteitsschennis. Dat kwam in Rotterdam hard aan. Toen hij op 4 juli kwam spreken, werden hem een lauwerkrans en een bos rode bloemen aangeboden.⁶⁴ In augustus 1886 kregen twee afgevaardigden uit Rotterdam op audiëntie bij de minister van Justitie nul op het rekest toen ze vroegen of zij als plaatsvervangers de gevangenis in mochten.⁶⁵ Toen de geliefde leider in januari 1887 werd opgesloten, klonk ook in de Rotterdamse SDB de roep om wraak. Laten we in aanbouw zijnde huizen in de buitenwijken in brand steken! 'We waren onzinnig van woede. Als kinderen hebben we geweend, ik wil het graag bekennen, er steekt geen schande in, bij het lezen der vernederingen hem in de gevangenis aangedaan.'⁶⁶

In deze omstandigheden splitste een aantal jongeren zich af die de kern van het Rotterdamse anarchisme vormden, maar de meeste socialisten bleven zich vooralsnog richten op de kiesrechtstrijd. Discussies over de te volgen strategie waren echter niet van de baan. Samen met de oppositie van de anarchisten hebben deze, meer dan tegenkanting van de plaatselijke bevolking, de Rotterdamse SDB-afdeling aan het eind van de jaren 1880 in de problemen gebracht. In 1890 zagen de socialisten zich gedwongen het lokaal aan de Binnenrotte te verlaten. Ze kwamen nu samen in een lokaal aan de Nieuwe Binnenweg, maar ook de huur daarvan konden ze amper opbrengen. De volgende jaren zouden de Rotterdamse socialisten, ook na hergroepering in 1894 van een deel van hen in een afdeling van de SDAP, een zwak groepje blijven. Pas onder Hendrik Spiekman zou die SDAP-afdeling opleven. De overblijvenden van de Rotterdamse SDB-afdeling volgden Domela Nieuwenhuis en verlevendigden de stedelijke politiek met hun vrije socialisme.

Vergaderingen

Het is interessant om ter verklaring van het geringe succes van het vroege socialisme in Rotterdam nader in te gaan op de inhoud van de propaganda die de socialisten gedurende de jaren tachtig maakten. We kunnen daarvoor gebruik maken van verslagen van de politie, die veel uitvoeriger zijn dan de korte berichtjes in het socialistisch blad *Recht voor Allen*. Ze lijken een tamelijk betrouwbaar en ook levendig verslag van het gesprokene en bediscussieerde te bieden. De Rotterdamse verslagen zijn geen unieke bron, maar dergelijk materiaal is tot nog toe hoogstzelden geanalyseerd.⁶⁷ Over het algemeen moesten we het, wat de inhoud van de vroege propaganda betreft, tot nog toe doen met vooringenomen oordelen van latere socialisten, die dachten met Marx de wijsheid in pacht te hebben. De SDB had volgens hen geen idee van de manier waarop de wereld veranderd moest worden, zijn propaganda was dus utopisch en doordrenkt van een 'primitieve heilsverwachting'. Dat geëxalteerde sloot overigens helemaal niet aan op de nuchtere Nederlandse volksaard.⁶⁸

Vooral in de eerste helft van de jaren tachtig legde hoofdcommissaris Cardinaal veel belangstelling voor socialistenvergaderingen aan de dag. Vanaf 1882 hield de Rotterdamse politie daarom de vergaderingen van de socialisten in de gaten. Na 1886 nam die aandacht af.

64 GAR, NSA, inv.nr. 5725. Commissaris van politie aan de burgemeester 5 juli 1886.

65 *Recht voor Allen* 7 augustus 1886.

66 Helsdingen, 'Schets', 668.

67 Yme Kuiper, "'Gij moet uw eigen verlosser zijn!'. Aantekeningen bij een rede van Ferdinand Domela Nieuwenhuis' in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders*. (Drachten/Leeuwarden 1988) 150-171.

68 D.J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de S.D.A.P.* (Haarlem 1939) 14-15.

Tabel 1 Aantallen vergaderingen van de Sociaal-Democratische Bond te Rotterdam (bron: *Recht voor Allen* en GAR, NSA).

Jaar	Aantal
1882	2
1883	4
1884	11
1885	18
1886	18
1887	8
1888	21
1889	11
Totaal	93

De politie wist wel zo'n beetje wie de harde kern der socialistten waren en vond hen kennelijk niet een groot gevaar voor de openbare orde.

In totaal heb ik 89 vergaderingen geregistreerd voor de jaren 1882 tot 1890 (tabel 1), die door de afdeling van de Sociaal-Democratische Bond georganiseerd zijn. Daar moeten we dan nog twee vergaderingen bij optellen die door de Sociaal-Democratische Jongelingsvereniging werden georganiseerd, plus twee vanwege de Sociaal-Democratische Vrouwenvereniging. In totaal dus 93 vergaderingen, waarvan 40 niet beschreven zijn. Het aantal vergaderingen was het grootst in de jaren 1885 (toen de SDB in de zomer een werklozenactie opzette), 1886 (toen de afdeling een jaar lang geen eigen lokaal had) en 1888 (zie tabel 1). Het jaar 1887 vormt een dieptepunt. Toen zat Domela Nieuwenhuis een half jaar in de gevangenis en hadden de Rotterdamse socialistten geweldige tegenkanting van de Rotterdamse bevolking te verduren. Dat bevestigt de mening van sociologen dat repressie een sociale beweging ernstig kan beknotten.⁶⁹ Doorgaans wordt aan overheidsrepressie gedacht, in het Rotterdamse geval is het duidelijk dat de repressie uitging van contra-mobilisatie onder de Rotterdamse bevolking, 'demonisering' zogezegd. In 1889 worden minder vergaderingen meegedeeld, maar in de tweede helft van dat jaar waren de socialistten in de snel opkomende vakactie betrokken. Vergaderingen daarvoor gingen echter niet van hen uit en komen daardoor niet in het hier gebruikte gegevensbestand voor.

De licht stijgende tendens gedurende de jaren 1880 weerspiegelt tevens de toename van het aantal beschikbare sprekers uit de rest van het land. Moesten aanvankelijk de Rotterdamse voormannen Gebing en Helsdingen het sprekerswerk opknappen, vanaf oktober 1883 kwam Domela Nieuwenhuis met grote regelmaat naar Rotterdam. Vervolgens liet de reeds genoemde Pieter van der Stad in februari 1884 zien dat ook andere sprekers van formaat uit de rijen van de socialistten naar voren kwamen. Daarna werden de Rotterdammers vergast op een variëteit van sprekers: de Hagenaar C.J. Van Raaij, de Coevordenaar H.C. Krijthe, Jan Fortuijn uit Amsterdam, C. Croll uit Den Haag en anderen. Niet iedereen viel even goed in de smaak. Krijthe trok met zijn gortdroge betoog over de moderne richting in de Hervormde Kerk bijvoorbeeld slechts 35 toehoorders.⁷⁰ De Rotterdamse protestanten waren trouwens te orthodox voor de moderneren. Ook Kees Croll, nauw medewerker van Do-

69 Zie voor een samenvattend artikel Doug McAdam e.a., 'Social Movements' in: Neil J. Smelser (red.), *Handbook of sociology* (Newbury Park 1988) 695-737, aldaar 701 en 719-721.

70 GAR, NSA, inv.nr. 5724. Commissaris van politie aan de burgemeester 27 januari 1885.

mela Nieuwenhuis, was geen boeiend spreker.⁷¹ Jan Fortuijn kon fel van leer trekken en sprak zo gehaast dat hij doorgaans slecht te volgen was. Dat hinderde de politie overigens niet zijn allereerste optreden nog eens onder de loep te nemen, omdat Fortuijn tot ongenoegen van enkele toehoorders had verklaard dat de koning dan wel 'vader des vaderlands' werd genoemd, maar dat je hem beter 'stiefvader des vaderlands' kon noemen.⁷² Daarentegen was Van der Stad, die bij zijn eerste vergadering zo prachtig sprak, dat menigeen de tranen in de ogen schoten, zeer snel een graag geziene gast.⁷³ Hij trok volle zalen. Soms telde de politie wel 400 toehoorders.⁷⁴ Een ander geliefd spreker was Van Raaij. Eind november 1885 was voor een vergadering met hem de toeloop in het lokaal aan de Gedempte Binnenrotte 50 zo enorm, dat door de hitte een vrouw flauwviel en enkele andere bezoekers wegliepen.⁷⁵ Van alle sprekers was Domela Nieuwenhuis echter het meest populair. Voor zover aantallen werden geschat, werden vergaderingen van hem door gemiddeld 475 personen bezocht. Dat is misschien aan de hoge kant, doordat de vergadering van 4 juli 1886, toen hij juist veroordeeld was wegens majesteitsschennis, 1000 mensen trok (afb. 4).

Verreweg de meeste vergaderingen (62,5%) werden op zondag gehouden, vaak vanaf 12.30 uur maar ook wel in de vroege avond. Moest een andere dag van de week gekozen worden, dan had maandagavond een duidelijke voorkeur (19,3%) en anders zaterdagavond (6,8%) maar dan deed het publiek ook inkopen, flaneerde het op de Hoogstraten, ging het naar opera en revue, of hing het in de kroeg. Gemiddeld kwamen op de zondagse vergaderingen 281 toehoorders af, maandag trok met een gemiddelde van 150 beduidend minder. Misschien ligt dit aan de bronnen: voor slechts zeven van de 17 maandagse vergaderingen worden aantallen toehoorders genoemd, terwijl onder de sprekers toch driemaal Domela Nieuwenhuis en viermaal Van Raaij gemeld worden.

De vergaderingen kenden doorgaans een duidelijke organisatie. Een van de Rotterdamse socialistten zat voor en hij opende de vergadering met verzoek om stil te zijn, niet te roken en, als de spreker een beroemdheid was zoals Domela Nieuwenhuis, deze niet te onderbreken met applaus. Het ging om het overbrengen van een boodschap. De sprekers namen vervolgens meestal flink de tijd. Het was heel gebruikelijk, dat een toespraak een uur of meer duurde. Op bovengenoemde julivergadering sprak Domela Nieuwenhuis zelfs twee uur aan één stuk. Na de rede werd altijd ruimte voor debat gegeven, waar soms een enkeling gebruik van maakte. Misschien hadden tegenstanders onvoldoende geestelijke bagage of voelden ze zich geïntimideerd. Willem Helsdingen ontkende eens expliciet dat je armen en benen gebroken zouden worden, als je in debat ging. Dat had het *Rotterdamsch Nieuwsblad* verkondigd.⁷⁶ Soms schold de voorzitter de zwijgende tegenstanders dan maar voor lafaards uit.⁷⁷ Steevast werd de vergadering beëindigd met een lied, meestal drie coupletten van het Vrijheidslied dat je op de wijs van de Marseillaise zong, maar ook wel het Soldatenlied, een parodie van C.J. Van Raaij op een officieel soldatenlied van kapitein Meijs. Het gezamenlijk zingen benadrukte het gevoel van eenheid en vastbeslotenheid en sterkte de collectieve identiteit. In Rotterdam kon dit zingen leiden tot een soort beurtzang met antisocialisten die

71 Idem, inv.nr. 5725. 26 april 1886.

72 GAR, Politiearchief 64, dossier 1774 (origineel dossier 647/1883)

73 *Recht voor Allen* 16 februari 1884.

74 GAR, NSA, inv.nr. 5725. Commissaris van politie aan de burgemeester 4 mei 1886.

75 Idem, inv.nr. 5724. 1 december 1885.

76 Idem, inv.nr. 5725. 19 september 1886.

de toehoorders buiten de vergaderzaal opwachtten. Na de volkomen mislukte intocht van Domela Nieuwenhuis in 1887 werd het zingen een tijdje gelaten, om het publiek op straat niet onnodig op te jatten.⁷⁸

De onderwerpen van de vergaderingen laten iets van het ontstaan van een eigen socialistische cultuur zien: vanaf 1885 werd de Parijse Commune van 1871 herdacht, terwijl vanaf 11 november 1888 de martelaren van Chicago (een jaar eerder ter dood gebracht) elk jaar herdacht werden. Waren Sinterklaasfeesten vrolijke algemene feesten voor socialisten, op de eigen socialistische plechtige vergaderingen stonden dus lijden en martelaarschap centraal. Bij de Rotterdamse socialisten kreeg Jacob de Vletter internationale vrienden. Het martelaarschap symboliseerde de onderdanige staat van de werkmán in de maatschappij. Wie zelfbewust in verzet kwam, dreigde met militair of justitieel geweld vernietigd te worden. Voor de socialisten was de ondergang van de martelaren echter het teken van hun opofferingsgezindheid. Niet alleen onderhielden zij zo een cultuur van opoffering, ze prentten op dergelijke avonden ook het verhevene van hun streven in en de noodzaak om het doel, een nieuwe fase in de beschavingsgeschiedenis van de mensheid, te bereiken. Dat zou kunnen wijzen op millenarisme, maar dan is het ook van belang te vermelden dat veel onderwerpen zeer concreet waren, want gekozen met het oog op specifieke gebeurtenissen zoals de loting voor het leger ('de bloedwet') (zie tabel 2).

Over het algemeen behandelde een spreker niet één onderwerp, maar een veelheid. Op allerlei terreinen belichtte die dezelfde problematiek: het feit dat de werkmán overal in de burgerlijke maatschappij in Nederland op allerlei manieren buitengesloten en uitgebuit werd. Zijn leven en lot spoorden totaal niet met alle vertogen van gelijkheid en geluk die door de bourgeois hem werden voorgehouden. De enige beweging die soelaas kon bieden, was de socialistische. De koning zou de hogere machten tot de orde kunnen roepen, maar die versaaide ten enenmale. Verder moest de huichelachtige kerk het regelmatig ontgelden. Het was een kritiek waar de grote godvrezende bevolking van Rotterdam niet erg van gediend was. Kritiek op de koning, met zijn dochtertje na 1884 de enige vertegenwoordiger van het Oranjehuis, bracht veel Rotterdammers al evenzeer in het geweer. Hoe hun gevoelens precies samenvielen is een kwestie van speculatie, maar het is duidelijk dat zij een nauwe band voelden tussen de bestaande toestand in het vaderland en het koningschap. De driekleur was voor hen het symbool daarvan. Die werd tegen de socialisten ingezet, maar evenzeer tegen burgemeester Vening Meinesz toen in november 1888 een Oranje-feest dreigde niet door te gaan. Nederlandse vlaggen werden toen op monumenten aangebracht onder het roepen 'Leve Vollenhoven, oud-Burgemeester!', 'Leve Willem III!' en 'Weg met den Burgemeester!'⁷⁹

Iedere spreker sloeg zijn eigen toon aan, zodat het socialisme nu eens gezapig en dan weer schrill klonk. Terwijl de Rotterdamse sprekers vooral belang en tactische voordelen van

Afb. 4 Oproep Domela Nieuwenhuis af te halen op 4 juli 1886. Bron: GAR, NSA 5725.

77 Idem, 31 mei 1886.

78 Idem, inv.nr. 5727. 6 februari 1888.

79 Idem, 8, 9 en 18 november 1888.

80 Idem, inv.nr. 5725. 23 februari 1886.

Tabel 2 Onderwerpen van vergaderingen van de Sociaal-Democratische Bond te Rotterdam (bron: GAR, NSA).

datum	titel lezing
3-12-1882	Socialisme en Malthusianisme
18-2-1883	meeting voor algemeen stemrecht
25-2-1883	Bezwaren tegen het Socialisme
9-6-1883	algemeen kiesrecht
21-10-1883	De wettelijke, economische en politieke afhankelijkheid der vrouw
9-12-1883	Welvaart en werkloosheid (=staatsregelingen Plato)
6-1-1884	Welvaart en werkloosheid
23-2-1884	Zijn de zonen der arbeiders alleen goed voor het kanon?
2-3-1884	cursusvergadering
7-4-1884	Het Kommunisme
15-6-1884	Wat fout is en beter kan
20-7-1884	Het naderend bankroet van den Nederlandschen staat
5-10-1884	Socialistische Hersenschimmen
30-11-1884	Geweld
15-12-1884	De werkeloosheid erger dan de cholera
26-12-1884	Vrede op aarde
11-1-1885	Wanverhouding tussen het kapitaal en de arbeider
24-1-1885	Wat is de oorzaak, dat de moderne richting niet beantwoord heeft aan de oorspronkelijke verwachting?
16-2-1885	De nationale militie
16-3-1885	De Parijsche Commune van 1871 en hare beteekenis voor onzen tijd
19-4-1885	Beschaving
10-5-1885	De naderende revolutie
7-6-1885	Wie zijn de dieven
27-7-1885	Prostitutieschandalen
29-7-1885	werkloosheidsactie
20-8-1885	werkloosheid
2-9-1885	werkloosheidsadres
27-9-1885	Wat willen de socialisten
1-10-1885	werkloosheid
19-10-1885	Onmacht der kapitalisten
22-10-1885	werkloosheid
26-10-1885	werkloosheid
9-11-1885	werkloosheid
30-11-1885	Macht boven recht
17-1-1886	Het evangelie der ontevredenheid
15-2-1886	De bloedbelasting
21-2-1886	De toekomst van het socialisme
18-4-1886	grondwetsherziening en kiesrecht
25-4-1886	Vogelvrij
2-5-1886	Nationale militie
24-5-1886	Over schuttersplichtigen
30-5-1886	God, eigendom en familie
4-7-1886	Hoogverraad en hoogverraders
18-7-1886	Rechtsverkrachting en socialistenvervolging
1-8-1886	De val van het koningschap

datum	titel lezing
19-12-1886	vrouwenvergadering
25-12-1886	Wie zal zegevieren
5-2-1888	Wie zijn de misdadigers
9-7-1888	steun aan Geel
28-10-1888	Arbeidswetgeving
11-11-1888	De martelaren van Chicago
3-3-1889	bepeking van arbeid voor vrouwen en kinderen
18-9-1889	Bootwerkersstaking

algemeen kiesrecht voordroegen, konden andere sprekers schetsen hoe de uiteindelijke socialistische maatschappij eruit zou zien. Zo betoogde Fortuijn, dat die geen leger zou kennen en dat een ieder naar zijn krachten zou werken en nooit boven een bepaald maximum zou mogen verdienen.⁸⁰

Wij moeten ons niet voorstellen een gelijke verdeeling van goederen, maar wel een gelijke verdeeling van den grond [het was de tijd dat de theorieën van de Amerikaan Henry George in Nederland populair waren], en deze moet door een staat geëxploiteerd en productief gemaakt worden, dan zullen de arbeiders er wel bij varen maar voor alles moeten wij de macht in handen zien te krijgen door eene revolutie. Wij moeten voor alles geld hebben, en daartoe bij het uitbreken eener revolutie onmiddellijk beslag leggen op het crediet van den Staat, op hypotheekkantoren, en kantoren van notarissen, om zodoende de bewijzen van eigendom te vernietigen. En dan ontstaat er van zelf een on-eindig gekijf over het mijn en dijn waarbij wij arbeiders het beste zullen varen.

Fortuijn wist wel hoe de gelukzalige socialistische maatschappij naderbij gebracht moest worden. Aansporen tot gematigdheid was spijkers op laag water zoeken, meende hij. Er moest een revolutie komen, maar pas nadat de meerderheid van de bevolking lid was geworden van de Sociaal-Democratische Bond. Anders dus dan later wel geschreven is, kregen de toehoorders niet alleen het grote einddoel te horen, maar ook een bijbehorend spoorboekje voorgeschoteld. Alleen de datum van vertrek was nog onduidelijk. Overigens meende Fortuin dat de revolutie van Rusland zou uitgaan, het land waar een paar jaar eerder de tsaar door revolutionairen gedood was.⁸¹

Fortuijn sprak voor zo'n 250 mensen en het is maar de vraag of die erg blij waren met deze spreker. Willem Helsdingen verdedigde de heetgebakerde Fortuijn eens door te benadrukken dat hij toch wel een goed spreker was met een gezond stel hersenen.⁸² De sprekers gingen doorgaans zeer verschillend te werk. Sommigen, zoals Krythe, leken geen idee te hebben van hun toehoorders, anderen lazen saai voor, maar populaire sprekers hadden een heel goede voordrachttechniek. De metaalbewerker Van der Stad putte veel uit eigen herinneringen, zodat hij dicht bij de belevingswereld van de luisteraars bleef. Door die herinneringen socialistisch te duiden, bracht hij hen inzicht bij. Soms benadrukte hij de les met larmoyante schilderingen, zoals tegen de loting voor het leger: 'Ouders! eerdaags zult gij bittere tra-

81 Idem, inv.nr. 5724. 12 mei 1885.

82 Idem, inv.nr. 5725. 23 februari 1886.

83 Idem, 4 mei 1886.

nen weenen, want dan zal het den dag zijn, waarop men U, Uwe kinderen steelt. [...] Lotelingen! gij zult Uwe Ouders, uwe familieleden moeten gaan verlaten.’⁸³

Domela Nieuwenhuis pakte het anders aan. Anders dan Yme Kuiper in zijn analyse van een rede van Domela Nieuwenhuis in Appelscha heeft betoogd, sloot de leidsman in Rotterdam niet zozeer aan bij de wereld van de gewone werkman, maar eerder bij diens maatschappelijke ideeën.⁸⁴ Hij schonk veel aandacht aan de manier waarop rijke elites in staat en maatschappij alles bedisselden en hoe de werkman daarvan de dupe was. Die betaalde immers een groot deel van de belastingen en leverde de jongens voor het leger, terwijl de rijken hun kinderen konden vrijkopen (een probleem waarvoor Domela zelf in 1890 kwam te staan) en hun een studie bezorgen.⁸⁵ Die studie werd trouwens voor een belangrijk deel door de staat betaald. Aangezien Domela Nieuwenhuis zelf uit deze elitekringen stamde, kreeg zijn oordeel iets authentieks en tegelijkertijd distantieerde hij zich van die kringen. Zichzelf zette hij in het volle licht op die vierde juli 1886, toen hij net veroordeeld was. Hij deed alsof hoogverraad hetzelfde was als majesteitsschennis en stelde vervolgens dat de tegenwoordige toestanden een resultaat van hoogverraad waren. Daarmee doelde hij ongetwijfeld op de koning die, zoals *Recht voor Allen* had betoogd, weinig werk van zijn baantje maakte. Het waren dus misdadigers die hem veroordeeld hadden. Daarmee vergrootte hij zijn slachtofferrol in de ogen van de toehoorders en misschien ook van hemzelf aanmerkelijk. Tegelijkertijd wees hij erop dat Willem van Oranje ‘door hoogverraad’ aan het bestuur was gekomen. ‘De banvloek die nu tegen DN was uitgesproken was dezelfde als die toen tegen de prins was uitgesproken. De apologie van de prins toen, kan zo voor zijn beginselen pasklaar gemaakt worden.’

Uit deze passage blijken twee dingen: als vertegenwoordiger van een maatschappelijk stelsel dat niet in een verre toekomst lag, maar binnenkort gevestigd zou worden (‘De tweede periode van minachting en vervolging was ingetreden. De derde periode, die der overwinning kwam dan des te spoediger.’) moest Domela Nieuwenhuis lijden, maar hij stond gelijk aan de stichter van de onafhankelijke Nederlandse staat. Ten tweede blijkt dat Domela Nieuwenhuis zijn voordrachten ook gebruikte om de hoorders kennis bij te brengen. Naast zijn voordrachtstechniek, die bij veel werklieden-sprekers zeer gunstig afstak, was kennisverrijking een van de aantrekkelijke punten in zijn redevoeringen. Daarnaast sprak er altijd zekerheid uit, zekerheid over het onvermijdelijke van een betere toekomst én zekerheid over de geldigheid van de geboden maatschappijanalyse.⁸⁶ Het was dan ook niet meer dan logisch dat de socialistenvoorman van zijn Rotterdamse aanhangers op 4 juli 1886 een lauwerkrans kreeg. Dat symbool stond overigens niet ver van de doornenkroon af.

Het belang van de openbare vergaderingen der socialisten is achteraf niet zo eenvoudig te schetsen. Onderzoek in Frankrijk heeft hun effect naar beneden bijgesteld.⁸⁷ Als er al van heilsverwachting sprake was, dan moesten de toehoorders dat heil zelf brengen. Het ging daarbij niet om een hemel op aarde in een ver verschiet, maar de nieuwe maatschappij was te verwezenlijken door ‘het volk’ en de weg waarlangs kon uitgetekend worden. De toe-

84 Kuiper, ‘Verlosser’, 157

85 Kinderen vrijkopen: Evert Zandstra, *Vrijheid. Het leven van F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1968) 213; GAR, NSA, inv.nr. 5724. Commissaris van politie aan de burgemeester 17 februari 1885.

86 GAR, NSA, inv.nr. 5725. Commissaris van politie aan de burgemeester 5 juli 1886.

87 Vivien Bouhey, *Les anarchistes contre la République de 1880 à 1914. Radiographie du mouvement anarchiste français. Contribution à l'histoire des réseaux sous la Troisième République* (Parijs 2006) 105; een positief oordeel van de socialisten zelf: *Recht voor Allen* 18 oktober 1884.

hoorders kregen een indruk van de plek waar zij op die weg verkeerden. De sprekers beheersten de meteorologie van de revolutie. Daarnaast poogden ze het inzicht van de toehoorders te vergroten door dicht bij hun belevings- en interessewereld te blijven. Domela Nieuwenhuis deed dat ook op het terrein van ideeën. Ongetwijfeld zullen de sprekers geïnteresseerden nader met de beweging in contact hebben gebracht. Juist op vergaderingen kregen degenen die niet via een netwerkje met de socialisten in contact kwamen de mogelijkheid lid te worden. Sprekers konden kandidaat-leden echter net zo hard afweren als binnenhalen. Sommige, van buiten Rotterdam komende, maakten de beweging bepaald niet aantrekkelijker: Krythe, Fortuijn in heetgebakerde stemming. Andere, zoals Van der Stad, trokken aan doordat ze op het gemoed werkten en, zoals Domela Nieuwenhuis, daar een hele maatschappijbeschouwing en toekomstverwachting aan vastknoopten. De inhoud van de lezingen was verder zeer divers en soms niet meer dan een bonte revue van maatschappelijke misstanden. Het belangrijkste is misschien wel, dat de openbare vergaderingen de aanwezigheid van de socialisten benadrukten, dat ze stof leverden voor het onderling gesprek waar dan ook en voor de socialisten zelf een aansporing vormden niet in hun schulp te kruipen.

Conclusie

Al met al is het niet zo eenvoudig precies aan te duiden waardoor het socialisme in Rotterdam moeizaam van de grond kwam. Ongetwijfeld voelden weinig eerste-generatie nieuwe inwoners er iets voor om door radicalisme hun vooruitzichten in de waagschaal te stellen. De moeilijke entree van de socialisten in de haven wordt, afgezien van de algemeen bestaande kloof tussen de geschoolde ambachtsman en de havensjouwer, mede daardoor verklaard. In de stad reageerden belangrijke ondernemers alert op socialisten: ze steunden het ANVV en poogden de arbeiders zoveel mogelijk van de socialisten af te houden. Daarin werden ze bijgestaan door de lokale pers, die in alle toonaarden antisocialistisch was. Voorshands werkte in hun voordeel, dat de socialisten zo goed als geen steun kregen uit kringen van hen die meer opleiding genoten hadden. Onderwijzers, zoals J.G. van Kuijkhof, de latere secretaris van de SDAP, hielden zich nog op de achtergrond. Journalisten als L. Schotting waren nog te jong. De arts Jan Rutgers zou pas in de jaren negentig in stilte steun verlenen, maar zijn voorliefde lag bij het anarchisme. De gewezen predikant Willem Meng ontwikkelde zich eveneens in libertaire richting, maar was voor de meeste Rotterdammers een heel vreemde figuur.⁸⁸

Zodoende moesten de socialisten het alleen doen. Een diepe kloof scheidde hen van de hogere standen en van de Rotterdamse bevolking. Ze waren bezonnen maar nog niet erg ervaren werklieden, die bovendien als socialist hun eerste schreden in de openbaarheid zetten. Dapper waren ze zonder meer, maar hun boodschap was nogal algemeen en gericht op bewustwording. Niet iedere spreker, die ze aantrokken, was bovendien geschikt voor het Rotterdamse publiek. Daardoor waren de socialistische vergaderingen niet de beste instrumenten om een bewuste massa te creëren die de revolutie tot een succes zou maken.

⁸⁸ Over Meng: Filofotos, *Een werker van den geest. Het leven van Willem Frederik Meng* (Amsterdam 1919); Jannes Houkes, 'Willem Meng en zijn verenigingen "Het Vrije Woord" en "Wie denkt overwint"', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 37 (1995) 19-41.

De Archievenman

De archievenman in spagaat: het Noord-Hollands Archief te Haarlem

Het Noord-Hollands Archief in Haarlem is een bijzonder archief. Het is de verzamelplaats van provinciale archieven, zoals die van de Provinciale Staten en de commissaris van de Koningin, en justitiële archieven als die van arrondissementsrechtbanken en het parket van de procureur-generaal. Daarnaast beheert het NHA de gemeentelijke archieven van Haarlem en omstreken, van Aalsmeer tot Zandvoort, en liggen er twee schitterende beeldcollecties opgeslagen: de Provinciale Atlas van Noord-Holland en de Kennemer Atlas. Een overzicht hiervan staat op de uitgebreide website die ook de mogelijkheid biedt om de archief-, bibliotheek- en beeldcollectie te doorzoeken. Veel inventarissen staat online, zodat u uw zoektocht al thuis achter de computer kunt beginnen.

Deze diverse collectie kwam tot stand in 2005 toen de Archiefdienst voor Kennemerland en het Rijksarchief in Noord-Holland fuseerden. De oude structuren zijn nog duidelijk zichtbaar: het archief is verspreid over twee locaties. In de Janskerk (afb. 1), een oud kloostercomplex in de binnenstad van Haarlem, is het publiekscentrum gehuisvest. Op deze

Afb. 1 Na een recente verbouwing is de Janskerk omgetoverd tot een modern archief, zonder (al doet de ingang anders vermoeden) afbreuk te doen aan de architectuur van de oude gebouwen waarin het is gehuisvest. Foto: Paparazzo.

locatie kunnen de genealogen terecht voor hun onderzoekingen, liggen de gemeente-archieven van Haarlem en omstreken opgeslagen en is ook een groot deel van de bibliotheekcollectie ondergebracht. Het beeldmateriaal, het deel van het archief en de bibliotheek dat betrekking heeft op waterstaat en wetenschap en de provinciale archieven zijn opgeborgen in het complex aan de Kleine Houtweg (afb. 2).

Het is een niet erg praktische situatie. Wilt u op de ene locatie stukken inzien die op de andere locatie zijn opgeslagen, dan liggen ze 's middags voor uw klaar als u ze 's ochtends aanvraagt. Zoals de echte archieftijgers weten loopt een zoektocht echter vaak niet zo gestructureerd. Dan zit er niets anders op dan de binnenstad van Haarlem te doorkruisen. In ruim een kwartier wandelt u van de Janskerk naar het oude weeshuis aan de Kleine Houtweg. De mooiste locatie is zonder enige twijfel de Janskerk die na een recente verbouwing is omgetoverd in een archieftempel. De stiltestudiezaal is klein, maar het is er in tegenstelling tot de zaal aan de Kleine Houtweg, die door medewerkers van het archief

ook als een informele vergaderlocatie beschouwd lijkt te worden, wel stil.

Een van de pareltjes van het NHA – locatie Kleine Houtweg – is het archief van de Nederlandse scheikundige Martinus van Marum (Delft, 1750-Haarlem, 1837). Na zijn studie medicijnen en filosofie in Groningen vestigde hij zich voor enige jaren in Haarlem. Van Marum was actief als dokter, maar stortte zich toch vooral met zijn toeloze experimenteerdrijf op de natuurwetenschappen. In zijn Haarlemse jaren bouwde hij een grote elektriseermachine die heden ten dage bezichtigd kan worden in Teylers Museum; Van Marum was bij de oprichting ervan betrokken. Na de dood van Pieter Teyler van der Hulst beheerde hij een deel van diens collectie, breidde deze ook uit met onder meer chemisch instrumentarium en verwierf tal van studies voor de bibliotheek, onder meer reisverhalen en een veelheid aan wetenschappelijke publicaties op het terrein van de natuurwetenschappen. De bibliotheek groeide uit tot een belangrijk studiecentrum voor wetenschappers uit binnen- en buitenland en vormde ook een weerslag van Van Marums eigen brede interesse. Hij stond in contact met toonaangevende wetenschappers in binnen- en buitenland, hetgeen ook terug te zien is in de correspondentie, opgenomen in het archief van Van Marum.

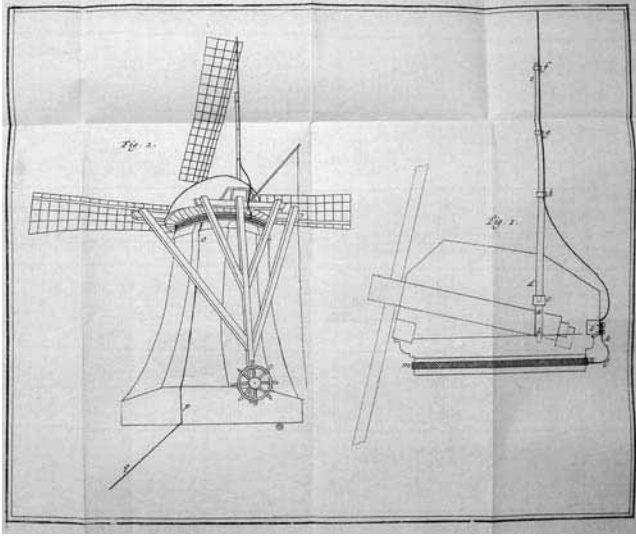
De status van Van Marum komt tot uitdrukking in zijn betrokkenheid bij de oprichting van een roemrucht wetenschappelijk instituut, de voorloper van de huidige Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, die dit jaar haar tweehonderdjarig bestaan viert. Koning Lodewijk Napoleon decreeteerde op 4 mei 1808 de oprichting van een Koninklijk Instituut:

Het hoofd-oogmerk van deszelfs instelling is, dat het zich, op het voetspoor der voornaamste Geleerde Genootschappen der onderscheiden Landen van Europa, bezig houde met het volmaken der Wetenschappen en Kunsten, om derzelver vorderingen in het Rijk bij Buitenlanders bekend te doen worden, en uitvindingen of vorderingen, elders gemaakt, hier te Lande in te voeren.

Van Marum, inmiddels tot de ridderstand verheven, werd benoemd tot lid van een van de vier instituten die tezamen het Koninklijk Instituut zouden vormen: de Koninklijke Maatschappij der Wetenschappen die tot voornaamste taakgebied de natuurwetenschappen had. Van Marum voelde zich er als een vis in het water: zijn wetenschappelijke netwerk werd uit-

Afb. 2 In het Doopsgezind Weeshuis aan de Kleine Houtweg bevindt zich een kleine koffieruimte. De studiezaal en archiefdepots bevinden zich achter dit mooie gebouw in een minder tot de verbeelding sprekende behuizing. Foto: Paparazzo.

Afb. 3 Tekening als toelichting bij het Bericht van Doctor van Marum, betreffende eenen afleider, geplaatst op een molen te Wormer, en beschrijving van eenen eenvoudigen en min kostbaaren afleider, waar door de molens tegen den blixem kunnen beveiligd worden. Noord-Hollands Archief, Archief Van Marum, inv.nr. 9.

gebreed en de mogelijkheden voor natuurwetenschappelijke experimenten werden verruimd. In zijn archief bevinden zich schriftelijke verslagen over de uitgevoerde experimenten, maar ook de stemmingen die werden gehouden over de toelating van nieuwe leden tot het instituut.

Het archief Van Marum bevat ook tal van overdrukken van artikelen van Van Marum of verslagen van de lezingen die hij hield en die een uitdrukking vormen van zijn brede wetenschappelijke belangstelling. Zo hield hij zich bezig met 'ene nieuwe en gemakkelijke wijze van Luchtzuivering in Vertrekken en Vergaderings-zalen'. Van Marums oplossing bestond uit het monteren van een zogenaamde Engelse lamp in de luchtkokers, zodat de 'bedorven' lucht snel kon worden afgedreven. Ook boog hij zich over het monteren van bliksemafleiders op molens (afb. 3). Meer dan de moeite waard zijn de reisjournals die Van Marum heeft bijgehouden. Ook in de trekschuit van Leiden naar Den Haag kan Van Marum zijn gedachten niet van de wetenschap afhouden:

De Hofstede Hofwijk gelegen onder Voorburg (...) heeft eenige vermaardheid gekregen in de geschiedenis der Sterrekunde, wegens de ontdekking eener Satelliet van Jupiter door den Grooten Huigens op deze Hofstede gedaan.

Ook de rest van de reis die hem via Delft, Rotterdam, Breda, Antwerpen, Gent, Brussel, Leuven en Luik naar Aken en Keulen zou voeren stond in het teken van de wetenschap.

De bibliotheek van het Noord-Hollands Archief bevat mooie stukken van of over Van Marum, maar volgens de vreemde logica van het NHA zijn deze opgeslagen in de Janskerk. Dat wordt dus weer even wandelen, maar na een paar uur stof happen op de studiezaal aan de Kleine Houtweg kan de archievenman wel wat frisse lucht gebruiken. In de Janskerk ligt dan een kleine studie van Van Marum klaar: Bericht van doctor van Marum aangaande het gebruik van eene draagbare brandspuit, om daar mede, op 't spoedigste, brand te blusschen. Van Marum was waarlijk een homo universalis.

Verwijzingen

Archief M. van Marum, toegangsnummer 529.

inv.nr. 1. Stukken omtrent het ontwerpen van een plan voor de oprichting van een Nationaal Instituut (1808).

inv.nr. 9. Overdrukken publicaties Van Marum.

inv.nr. 10. Reijournalen van M. van Marum. Juli en Augustus 1782 naar Brabant, Luitkerland.

Depot 43-004520 K. Bericht van doctor van Marum aangaande het gebruik van eene draagbare brandspuit, om daar mede, op 't spoedigste, brand te blussen.

Adresgegevens

Noord-Hollands Archief

Postbus 3006

2001 DA Haarlem

E-mail: info@noord-hollandsarchief.nl

Bezoekadressen

Locatie Jansstraat

Jansstraat 40

2011 RX Haarlem

Tel.: 023 517 27 00

Locatie Kleine Houtweg

Kleine Houtweg 18

2012 CH Haarlem

Tel.: 023 517 27 00

Openingstijden

Locatie Jansstraat: dinsdag, woensdag en vrijdag: 9.00-17.00 uur;

donderdag: 9.00-21.00 uur; zaterdag: 9.00-15.00 uur.

Locatie Kleine Houtweg: dinsdag t/m vrijdag: 9.00-17.00 uur.

Locatie Jansstraat:

Bereikbaarheid ● ● ● ● ●

Website ● ● ● ● ○

Faciliteiten ● ● ● ○ ○

Service ● ● ○ ○ ○

Bijzonderheden Het archief ligt op loopafstand van het station van Haarlem en herbergt een mooi 'archieffcafé'.

Locatie Kleine Houtweg:

Bereikbaarheid ● ● ● ● ●

Website ● ● ● ● ○

Faciliteiten ● ● ● ○ ○

Service ● ● ○ ○ ○

Hollands Spoor

In Hollands Spoor wordt een tentoonstelling, museum of monument in Holland onder de aandacht gebracht. Deze keer brachten Ilona van Tuinen en Cindy van Wee een bezoek aan het Theatermuseum in Amsterdam om te spreken over de tentoonstelling:

De theaterkunst van Nicolaas Wijnberg

In het Theatermuseum te Amsterdam is van 18 mei tot 31 december 2008 een overzichtstentoonstelling te zien van de theaterkunst van de Amsterdamse kunstenaar Nicolaas Wijnberg (1918-2006). Wijnberg was een veelzijdig en productief kunstenaar: toen hij in 2006 op 87-jarige leeftijd overleed, liet hij een indrukwekkend aantal schilderijen, litho's, affiches, tekeningen, boekillustraties en kostuum- en decorontwerpen achter. Ook in de keuze van zijn onderwerpen was hij veelzijdig: hij maakte landschappen, zelfportretten, stillevens, stadsgezichten en theaterontwerpen. Aan de hand van een keuze uit zijn werk voor het theater zal op de Amsterdamse tentoonstelling een poging worden gedaan om te laten zien hoe Wijnberg zich op scenografisch gebied ontwikkelde. Tegelijkertijd zal in beeld worden gebracht dat Wijnberg gezien kan worden als pionier van de moderne theatervormgeving in Nederland, zowel voor toneel, opera als dans. De objecten op de tentoonstelling zijn grotendeels afkomstig uit de eigen collectie van het Theaterinstituut, die door Wijnberg zelf aan de instelling is geschonken. Ook zullen er werken zijn die de kunstenaar aan het Rijksmuseum schonk en een gedeelte is afkomstig uit de collectie van de erven Wijnberg. Later dit jaar zal ook het Museum voor Moderne Kunst in Arnhem aandacht besteden aan het werk van Nicolaas Wijnberg met een omvangrijke overzichtstentoonstelling.

De versierde Hollander

In de loop van zijn carrière verzamelde Nicolaas Wijnberg een indrukwekkende hoeveelheid bijnamen. De Kattenburgse surrealist Melle noemde hem 'de versierde Hollander', misschien wel om zijn typische voorliefde voor felle kleuren. Andere vakbroeders noemden hem een Amsterdamse Belg of een Belgische Amsterdammer, doelend op zijn voorliefde voor de Zuidelijke Nederlanden, hoewel Wijnberg zichzelf vooral zag als een Amsterdamse schilder. Zelf deed hij overigens graag mee met het verzinnen van pseudoniemen. Hij noemde zich Marie Aubain, Nicolo de Montevino en 'De Landmeter'. Een 'in de mist verdwaalde Bourgondiër' werd hij ook wel genoemd, omdat het zuidelijke in Wijnbergs karakter in het noorden wel eens werd beschouwd in de geest van: doe maar gewoon, dat is gek genoeg.

Nicolaas Wijnberg werd in 1918 in Amsterdam geboren als zoon van een lithograaf. Hij volgde de Grafische School en de Rijksacademie van Beeldende Kunst. Het schilderen bracht hij zichzelf bij en vanaf 1938 had hij, geïnspireerd door de Haag-

se School, Corot, Jongkind en vooral Breitner, zijn 'eerste explosie van schilderdrift' ervaren, zoals hij het zelf noemde. Wijnberg bracht in 1942 enkele maanden door in kasteel Oost, een kunstenaarskolonie in het Limburgse Eijsden. Tijdens deze beslissende Limburgse maanden besloot Wijnberg van de kunst te gaan leven na een ontmoeting met T.J. Botke, zijn eerste verzamelaar, die hem onophoudelijk een 'natuurtalent' noemde. Wijnberg was toen vier jaar bezig met schilderen.

Nicolaas Wijnberg heeft een doeltreffende stijl opgebouwd, met zijn grafische opleiding als stevig fundament. Al in zijn vroege werk is te zien dat de kunstenaar nauwelijks worstelt met technische problemen. Schijnbaar moeiteloos tekent hij de meest ingewikkelde standen. Zijn werk heeft daardoor een luchtige zelfverzekerdheid. Zelf schreef hij over de herkenbaarheid van het werk van vakbroeder Kurt Löb: 'Een kunstenaar bestaat pas als hij zijn eigen onverwisselbare universum heeft gecreëerd, dat onmiddellijk temidden van honderden anderen herkenbaar is'.

Het maken van theaterkunst overwoog Wijn-

Afb. 1 Nicolaas Wijnberg, Klein Belgisch landschap 7 (winter 1983), 1985, kleurenlithografie. Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. RP-P-2004-293.

berg voor het eerst tijdens zijn verblijf in Eijsden. Op het kasteel leerde hij de regisseurs Paul Storm en Hans van Norden kennen. Samen met de laatstgenoemde was Wijnberg een groot bewonderaar van Picasso's creaties voor de 'Ballets Russes' en begon hij er van te dromen om mee te werken aan een balletproductie. Lang hoefde hij niet te wachten, want in 1946 vroeg Hans van Norden hem voor het ontwerp van het decor van zijn uitvoering van *De Gouden Zwaan*. Kort daarna richtte Wijnberg met Van Norden en Hans Snoek het Scapinoballet op, de eerste jeugdballetgroep ter wereld. Niet alleen Wijnbergs werk voor balletproducties, maar ook voor het theater en voor de Nederlandse Opera begon in 1946. In dat jaar ontwierp Wijnberg het decor voor Shakespeares *Veel Leven om Niets*, onder de

regie van Paul Storm en Mozarts *Entführung* van Abraham van der Vies. In de vier decennia die volgden, tot aan zijn laatste stuk *Leocadia* uit 1985, een muzikale komedie van Joop van den Ende, behaalde zijn vormgeving grote successen en werkte hij steeds nauwer samen met regisseurs.

Tegenlichtie

'De inrichting en objectkeuze van de tentoonstelling zijn in de sfeer van Nico gehouden,' aldus Joke van Pelt, conservator scenografie van het Theaterinstituut Nederland en samensteller van de tentoonstelling in Amsterdam. 'Zijn Bourgondische kant zal vooral naar voren komen, zijn kleuren. Het wordt een waar lust voor het oog, een feest.' Op de tentoonstelling in het Theatermuseum staat Wijn-

Afb. 2 Nicolaas Wijnberg, De Omval, 1938, lithografie. Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. RP-T-2003-620.

Afb. 3 Nicolaas Wijnberg, Kostuumontwerp voor de Hertog in *The duchess of Malfi* van John Webster, 1978, aquarel. Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. RP-T-2001-87.

bergs ambachtelijke kant centraal. Veel foto's en vier maquettes geven een twee- en driedimensionale impressie van zijn decorontwerpen. Ook zal er een groot aantal van zijn kleurige tekeningen en aquarellen met kostuumontwerpen te zien zijn. Jammer genoeg zijn er weinig kostuums bewaard gebleven. Eén van de pronkstukken van de tentoonstelling is het felrode kostuum van Medea, afkomstig uit een enscenering van 1977. Verder zijn er vijf maskers uit de *Iphigeneia* van Johan de Meester, die in 1951 in Carré werd opgevoerd, op de tentoonstelling te bewonderen.

Dat Wijnbergs creatieve bijdrage niet ophield op het toneel wordt op de tentoonstelling prachtig aangetoond door de grote hoeveelheid door Wijnberg ontworpen affiches en twee door hem vormgegeven programmaboekjes. Ook zijn ingenieuze maar lastig uit te voeren lichtconstructies, die hem de bijnaam 'Tegenlichtie' bezorgden, krijgen de aandacht met als hoogtepunt Reinier Tweebeeks reconstructie van de lichtinstallatie voor *Hamlet* uit 1966 voor het Nieuw Rotterdams Toneel.

Voor de bezoekers die bekend zijn met het scenografische werk van Nicolaas Wijnberg is er op de

tentoonstelling genoeg nieuws te zien. Er wordt ruim aandacht besteed aan enkele niet-gerealiseerde voorstellingen van de kunstenaar met een groot aantal kleurige, uitgebreide kostuum- en decorontwerpen. Voor de volledigheid ontbreken ook de opvoeringen die het minder goed deden niet. Van de geflopte *Duchess of Malfi* van John Webster uit 1978 bijvoorbeeld is Wijnbergs uitbundige kostuumontwerp van de *Duchess* te bewonderen. De kleurige werken van Nicolaas Wijnberg spelen op de tentoonstelling de hoofdrol. Daarnaast zijn er video-fragmenten te zien van een interview van Joke van Pelt met Wijnberg uit 1999 en ook interviews met oud-leerlingen, waarin zijn relaties tot vakbroeders, regisseurs en zijn studenten aan de orde komen.

Vrije kunst en theaterkunst

De scenografische ontwikkeling van Nicolaas Wijnberg kan in drie fases worden onderverdeeld. Aan het begin van zijn carrière kwam Wijnbergs grote bewondering voor Picasso en de 'École de Paris' duidelijk naar voren, zowel in zijn decors als in zijn kostuums. De kunstenaar creëerde een, zoals hij dat noemde, 'verkort ingedikt realisme' door te experimenteren met overmatige, vrolijke versieringen en 'trompe l'oeuils.' Voorbeelden hiervan zijn Maurice Ravels *L'Heure Espagnole* in de Nederlandse Opera uit 1949 en Offenbachs *Hoffmann's Vertellingen* uit 1947, één van Wijnbergs persoonlijke favorieten, waar bij hij 'heerlijk heeft kunnen uitpakken', aldus Joke van Pelt. In het ontwerp voor Tsjechows *Platonow* uit 1958 voor de Haagse Comedie zijn er al beduidend minder versieringen te zien. Wijnberg was vanaf 1957 bezig met andere vormen van realisme. In deze overgangperiode experimenteerde de kunstenaar met strakkere decors, waarin alleen nog maar realistische kenmerken werden opgenomen. In Bredero's *Moortje* op het Holland Festival van 1957 hingen er bijvoorbeeld fracties van Amsterdamse torens in de lucht. In Wijnbergs laatste periode had hij het realisme helemaal losgelaten en creëerde hij met iedere voorstelling een soort *Gesamtkunstwerk* waarin vorm en kleur, zowel in het decor als in de kostuums, onder één noemer samenkwamen. In zijn *Midzomernachtsdroom* uit 1961 kregen de bezoekers van de Nederlandse Comedie in Amsterdam een kaal toneel met enkel een elizabethaans gordijntje te zien.

Op de tentoonstelling komt het contrast tussen Wijnbergs ingedikte realisme en zijn *Gesamtkunstwerke* uitstekend naar voren. Zo zijn er maquettes,

decorontwerpen en kostuumontwerpen van de Elektra uit 1953 en uit 1970, beide onder de regie van Ton Lutz, naast elkaar te bezichtigen. In de opvoering van 1953, de eerste samenwerking tussen Lutz en Wijnberg, wordt het ingedikt realisme ruimschoots vertegenwoordigd door een brede poort, een trap, een berg en uitvoerige wijnranken. In de tweede opvoering is het gehele podium een azuurblauw vierkant, waar de strakke kostuums bij aansluiten, ontworpen als een totaalbeeld.

Toen het concept voor de tentoonstelling in het theaterinstituut nog in de kinderschoenen stond, overwogen Joke van Pelt en vormgever Paul Gallis om een verband te leggen tussen Wijnbergs vrije kunst en zijn theaterkunst. Uiteindelijk zagen ze hier van af, omdat het de werkelijkheid geweld zou aandoen. In Wijnbergs theaterkunst is juist een ontwikkeling richting de abstractie waar te nemen. Zijn beeldende kunst is daarentegen altijd figuratief geweest en gebleven, zelfs (of misschien juist) toen het Sandbergiaanse pleidooi voor abstractie in de jaren 1950 en 1960 hoogtij vierde. De rode draad in Wijnbergs schilderijen en grafiek is altijd herkenbaarheid geweest. Wijnberg achtte in zijn vrije kunst de herkenbaarheid van de voorstelling belangrijk, omdat in zijn ogen elke weergave al een selectie, een abstractie van de natuur is, en 'verder abstraheren tot onleesbaarheid leidt'.

Hoewel Wijnberg zijn vrije kunst als zijn voorname werk beschouwde, heeft hij met zijn theaterkunst een groter publiek bereikt. 'Het oorlogse toneel', schreef Anton Koolhaas, 'heeft, zonder iets af te doen aan het werk van collega's uit het eerste uur van de vernieuwing van de toneeluitmontering, in Wijnberg een gangmaker en een rijkdom aan inspiratie gevonden die de positie van decorontwerpen in het algemeen in ons land volledig heeft veranderd en daarmee goeddeels heeft bepaald.'

Alle kunst is theater

Opvallend in het werk van Nicolaas Wijnberg is het onorthodoxe kleurgebruik van paars, blauw en groen, dat verwant is aan het werk van Corot, Boudin, Jongkind en Breitner. Nicolaas Wijnberg bewonderde deze kunstenaars die er volgens hem meesterlijk in slaagden 'het naturel' in een landschap te bewaren. Af en toe ging Nicolaas Wijnberg daarnaar op jacht. 'En het is dit avontuur, deze jacht op het naturel, die mij, na een tijdje in het atelier gewerkt te hebben, naar buiten toe trekt. Als een jager, tegen wil en dank.' Maar het vastleggen

Afb. 4 Nicolaas Wijnberg, Kostuumontwerp voor De Spaanse Hoer van Hugo Claus, Haagsche Comedie, 1970, aquarel. Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. RP-T-2001-86.

van een landschap is geen foto maken, het is een mengeling van realiteit, abstractie en iets ondefinieerbaars, dat in het hoofd van de kunstenaar zit. Nicolaas Wijnberg omschreef het met: 'Ik schilder buiten uit mijn hoofd, met de natuur bij de hand.' De kunstenaar keek goed naar de lucht wanneer hij op jacht was naar het naturel: 'De lucht zet de toonaard waarin alles komt te staan, net als bij modeltekenen het gezicht, als dat niets zegt is de lol er wel al een beetje vanaf.'

Wanneer hij een plek uitkoos voor een nieuw schilderij herkende hij niet alleen de schoonheid van de natuur, maar ook een echo van het beeld in het hoofd dat naar buiten wil komen. Schilderen is het samenvatten van de natuur en dat wat er aan het

begin al was in het hoofd. Eén van de grote landschapschilders, Caspar David Friedrich, gaf eens dit klinkende advies aan zijn vakgenoten: 'Een schilder moet niet alleen schilderen wat hij voor zich ziet, maar ook wat hij in zich ziet. Ziet hij echter niets in zich, dan moet hij ook maar niet schilderen wat hij voor zich ziet!'

In 1989 liet Nicolaas Wijnberg zich uit over het vluchtige aspect van theaterkunst: 'Ik blijfbeweren dat het echte Theatermuseum in de hoofden zit van die gelukkigen die erbij waren. Dat is helaas vrijwel alles wat ervan voortleeft, zolang die getuigen zelf nog leven.' Een reconstructie van een sfeer, van de spanning voordat het doek omhoog gaat, van de verrassing bij het zien van nieuwe decors, zal inderdaad nooit plaats kunnen vinden. Misschien is dat juist wel wat deze tentoonstelling zo bijzonder maakt. Temidden van de vele flamboyante en kleurige uitpattingen gaat een verdwenen wereld schuil, waarin het geluid van ruisende kostuums en applaus allang verstomd zijn, met een nostalgie die de bezoeker niet zal ontgaan. Nicolaas Wijnberg verwierf vooral faam als theaterontwerper en schilder, twee beroepen die in feite nauw verwant zijn. Het verschil is slechts die ene dimensie. Alle kunst is theater.

De theaterkunst van Nicolaas Wijnberg

Theater Instituut Nederland

Herengracht 168

1016 BP Amsterdam

tel: 020-5513300

www.theaterinstituut.nl

18 mei t/m 31 dec 2008

ma t/m vr 11.00-17.00

za en zo 13.00-17.00

Nicolaas Wijnberg

Museum voor Moderne Kunst Arnhem

Utrechtseweg 87

6812 AA Arnhem

tel: 026-3775300

www.mmkarnhem.nl

25 okt 2008 t/m 1 feb 2009

di t/m vr 10.00-17.00

za, zo en feestdagen 11.00-17.00

gezamenlijke publicatie:

Frans Duister et al, *Wijnberg 1918-2006* (Bussum: uitgeverij Thoth/Wijnberg Stichting, 2008, 304 blz, geïll, ISBN 978-90-6868-4261, prijs: € 44,90).

BOEKBESPREKINGEN

Koos Bosma, Aart Mekking, Koen Ottenheim en Auke van der Woud (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000* (Amsterdam: Prins Bernhard Cultuurfonds/ Zwolle: Waanders, 2007, 688 blz., geïll., ISBN 978-90-400-8927-5, prijs € 39,95).

Boeken over historische architectuur behandelen veelal een bepaalde categorie gebouwen, een bepaalde periode, het oeuvre van een bepaalde architect of, en dan vaak in de vorm van een gids, een bepaalde plaats of regio. Als ze een geheel land bestrijken, betreffen ze vaak maar een beperkte periode of moeten ze vrij oppervlakkig blijven. Vele boeken over bouwkunst zijn niet Nederlands van oorsprong en behandelen vaak maar één bouwstijl of periode en bovendien dan nog in internationaal, niet-Nederlands perspectief. Voor een gedegen overzicht van het bouwen in Nederland was men lange tijd aangewezen op oudere publicaties die alleen nog maar antiquarisch zijn te verkrijgen. Het vooroorlogse *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst* van F.A.J. Vermeulen en het vrij kort na de Tweede Wereldoorlog verschenen *Duizend jaar bouwen* van S.J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile en R.C. Hekker waren tot vorig jaar, toen *Bouwen in Nederland 600-2000* verscheen, de recentste. Deze nieuwe publicatie is niet op te vatten als alleen maar een geactualiseerde opvolger van die publicaties in een moderne vormgeving en met afbeeldingen in kleur. Uiteraard is de behandelde periode uitgebreid tot het jaar 2000, maar het heeft vooral een geheel andere benadering van het onderwerp 'bouwen'. Het boek heeft niet de gebruikelijke ontwikkeling van architectuurstijlen als rode draad en gaat dan ook niet zozeer over gebouwen op zich, maar over het bouwen in algemene zin. Uiteraard wordt veel aandacht besteed aan architectonische aspecten, maar die worden besproken in hun oorspronkelijke culturele, sociaal-economische en politieke context. Het boek staat onder redactie van vier hoogleraren architectuurgeschiedenis van verschillende universiteiten. Behalve bijdragen van hen zijn er van 22 andere auteurs hoofdstukken in opgenomen. Dat maakt dat er wel wat verschillen in schrijfrant of indeling zijn, maar de benadering van het begrip 'bouwen' is door het boek heen gelijk.

Het boek is ingedeeld in vijf hoofdtijdvakken, gemakshalve begrensd door mooi afgeronde jaartallen: 600-1100, 1100-1500, 1500-1800, 1800-1900 en 1900-2000. Het aantal eeuwen per tijdvak neemt af om de toename van bouwactiviteiten in die tijd-

vakken en van de kennis daarover in min of meer gelijke porties te kunnen behandelen. Veel aandacht gaat daarin uit naar de opdrachtgevers (bouwheren), bouwmeesters en de bouwpraktijk en naar de verschillende typen van gebouwen die in de loop der eeuwen werden gerealiseerd. Een greep uit titels van de hoofdstukken laat dat zien: Bisschoppelijke bouwkunst; Lombardische kerkbouw; Kloosters; Stedelijke profane architectuur; Residenties en kastelen; Architectuurtractaten; De opdrachtgevers en hun gebouwen; De paleizen en tuinen van Willem III en zijn kring; Burgerlijke buitenplaatsen; Raadhuisen, architectuur van bestuur en rechtspraak; De bouwopgave van de stedelijke overheid. Het tijdvak 1800-1900 wordt door één auteur behandeld die het in twee periodes van een halve eeuw opknipt. In de daaraan gewijde hoofdstukken behandelt hij openbare werken, openbare gebouwen, culturele gebouwen, kerkelijke gebouwen, gebouwen voor handel en nijverheid, en gebouwen voor huisvesting. Het jongste tijdvak 1900-2000 wordt weer door meerdere auteurs behandeld en gaat in op aspecten als de verzorgingsstaat, massaproductie, ruimtelijke ordening en groene stedenbouwkunde.

Omdat een dergelijk lange periode en ons hele land worden behandeld en daardoor zeer veel gebouwen alleen als onderdeel van opsommingen vermeld kunnen worden, is ervoor gekozen om een aantal gebouwen of groepen gebouwen als treffende voorbeelden in afzonderlijke kaderteksten uitvoeriger te behandelen.

Met 750 afbeeldingen is het boek ruim geïllustreerd, maar de afbeeldingen zijn vaak relatief klein, en in zwart-wit afgedrukt. Ze zijn duidelijk als ondersteuning van de tekst bedoeld en die is inderdaad belangrijk. In het eerste tijdvak worden vele, 'internationale' relaties signaleerd die van invloed zijn geweest op het bouwen in het gebied dat later ons land zou worden. Van de huidige landsgrenzen was vroeger namelijk nog geen sprake. Aanvankelijk waren het 'vreemde' wereldlijke en kerkelijke heersers die het gebied ontgonnen en ontwikkelden. De kerkelijke architectuur werd richtinggevend voor het bouwen. Later zijn het de steden die macht krijgen en wordt het burgerhuis het medium voor architectonische ontwikkelin-

gen. Weer later zijn dat paleizen en vorstelijke residencies.

Toonaangevende architecten komen in vele hoofdstukken aan bod. Het verspreiden van architectuuroppvattingen in de vorm van publicaties als architectuurtractaten begint al in de 16de eeuw en die zijn tot in de 18de eeuw op te vatten als een verlengstuk van de antieke leer van Vitruvius. De klassieke architectuur is eigenlijk nooit helemaal weg geweest uit onze architectuur en steeds een onuitputtelijke inspiratiebron gebleken. Het boek ziet het navolgen en herinterpreteren van vroegere tradities niet als minderwaardig. De 18de eeuw wordt niet gezien als een eeuw van verval en de 19de eeuw met zijn neostijlen niet als een eeuw van karakterloze imitatie. Met name de 19de eeuw wordt naar voren gebracht als een interessante periode waarin tal van nieuwe gespecialiseerde gebouwtypen ontstaan en nieuwe bouwwijzen en materialen worden geïntroduceerd. Dat houdt in dat de overgang naar de 20ste eeuw niet als een zo grote sprong wordt gezien. Opvallend is de waardering voor P.H. Cuijpers als vernieuwend architect, terwijl de rol van van H.P. Berlage als vernieuwer minder hoog wordt aangeslagen. In de laatste behandelde eeuw is enorm veel bouwvolume gerealiseerd. De grenzen tussen stad en platteland vervaagden. Grootschalige projecten bepalen het bouwen. De eenheidsworst van ontwikkelaars verrijst overal en lokale identiteit verdwijnt. Men tracht nieuwe identiteiten te vinden in de vorm van modieuze ingrepen, postmodernistische of geheel nieuwe eigenzinnige concepten.

Bouwen in Nederland is een prachtige uitgave, geen luchtig plaatjesboek maar een omvangrijk, informatief boek, dat als een geschiedenis van ons land is te beschouwen aan de hand van de geschiedenis van de gebouwde omgeving.

W.F. Weve

Wim Cerutti m.m.v. Florence Koorn, *Van Commanderie van Sint-Jan tot Noord-Hollands Archief. Geschiedenis van het klooster en de kerk van de Ridderlijke Orde van het Hospitaal van Sint-Jan van Jeruzalem in Haarlem* (Haarlem, 2007; 432 blz., geïll., ISBN/EAN 978-90-8683-011-4, prijs € 47,50).

In 2005 kwam het Noord-Hollands Archief tot stand door fusie van het Rijksarchief in Noord-Holland en de Archiefdienst voor Kennemerland.

De laatste was de opvolger van het Gemeentearchief Haarlem, sinds 1936 gehuisvest in de Janskerk. Het gebouw is ingrijpend verbouwd en gerestaureerd en herbergt nu het publiekscentrum van het Noord-Hollands Archief. Bij deze gelegenheid is een lijvig en rijk geïllustreerd boek verschenen over de geschiedenis van de Janskerk en zijn 'gebruikers'.

De naam Janskerk verwijst naar Johannes de Doper, patroonheilige van de ridderorde der johannieters. Deze werd in 1099 gesticht ter bescherming en verzorging van kruisvaarders en pelgrims in het Heilige Land. De orde was strak georganiseerd vanuit het hoofdkwartier, aanvankelijk in Akko, na de verjaging door de Mamelukken achtereenvolgens in Cyprus (1291-1310), Rhodos (1310-1523), Malta (1530-1814) en sinds 1834 in Rome. In heel Europa ontstonden johannieterkloosters, steunpunten voor recrutering en fondsenwerving, bevolkt door priesterbroeders. Elf commanderijen op Nederlands grondgebied waren verenigd in de balije Utrecht, gevestigd in het tegenwoordige Catharijneconvent.

De stichting van de Haarlemse commanderie werd mogelijk gemaakt door het testament van Gerard van Tetterode in 1310, maar geëffectueerd door de invloedrijke Jacob van Zuden, balijer van Utrecht, wijbisschop van Guy van Avesnes en raadsman van de graaf van Holland. Het klooster verrees aan de huidige Jansstraat, compleet met kapel, commandeurswoning, kloosterhof, een grote moestuin annex boomgaard en een gasthuisje voor zes arme vrouwen.

De commanderie gold als het voornaamste klooster van Haarlem. Zij werd van 1391 tot 1484 geleid door vier telgen uit de lokaal vooraanstaande familie Van Schoten, die in 1469 verregaande onafhankelijkheid van de balije Utrecht wisten te bewerkstelligen. Het Jansklooster leidde nog een eeuw lang een tamelijk vredig bestaan, maar de Opstand luidde het einde in. Het beleg van Haarlem door de Spanjaarden veroorzaakte grote schade en toen de stad in 1577 overging naar de Prins kwam een einde aan het katholieke leven. De kloosters werden opgeheven en hun goederen vervielen aan de stad. De vier of vijf overgebleven jansheren kregen uitstel van executie: zij mochten geen nieuwe leden aannemen en konden hun bezittingen behouden tot de laatste broeder overleed in 1625. De gebouwen en tuinen van het kloostercomplex kregen in de loop der eeuwen verschillende functies. Het grootste deel van het open terrein werd verka-

veld en bebouwd met huizen. Het commandeurs-huis herbergde meer dan twee eeuwen lang particuliere bewoners, van 1820 tot 1855 een kostschool, daarna het diaconiehuis, een soort rusthuis, en sinds 1966 de Janskliniek.

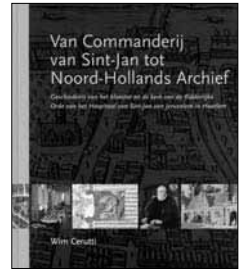
De kloosterkerk was reeds in 1587 aan de hervormde gemeente gekomen, die hem ontleed van nagenoeg alles wat herinnerde aan de katholieke eredienst. Tot 1927 werd er gekerkt, maar toen steeds meer binnenstadsbewoners naar de nieuwe buitenwijken vertrokken, werd de Janskerk overbodig. Het stadsbestuur redde de enige resterende kloosterkerk in Haarlem van de sloop door er het gemeentearchief te huisvesten. Dat was altijd gevestigd geweest in het stadhuis maar kampte al tijdenlang met ruimtegebrek. Nu konden depot- en publieksfuncties fatsoenlijk worden uitgebouwd. In de laatste decennia van de 20ste eeuw werden ook steeds meer regiogemeenten bediend, wat in 1997 resulteerde in de Archiefdienst voor Kennemerland. Zoals in meer provinciale hoofdsteden ontstond het plan om gemeentearchief en rijksarchief samen te voegen tot één instelling. Het Rijksarchief in Noord-Holland was ironisch genoeg al eerder in de Jansstraat gevestigd dan het gemeentearchief: het was in 1886 gesticht in de gebouwen van het Provinciaal Bestuur op de plaats van het voormalige Ceciliaklooster. Het was van 1897 tot 1933 gevestigd in de Vleeshal, maar keerde weer terug naar de Jansstraat. In de jaren zestig werden plannen gesmeed om samen met het gemeentearchief nieuwbouw in Schalkwijk te plegen, maar toen deze op niets uitliepen, betrok het rijksarchief in 1983 het voormalige Doopsgezinde Weeshuis aan de Kleine Houtweg. Uiteindelijk kwam in 2005 alsnog een fusie tussen beide archiefdiensten tot stand. De front-office van het nieuwe Noord-Hollands Archief is gevestigd aan de Jansstraat, de back-office aan de Kleine Houtweg.

Meer dan de helft van het boek is gewijd aan de Middeleeuwen. Door de overstelpende hoeveelheid details krijgt de lezer de onterechte indruk dat geen feitje uit die periode onvermeld is gebleven. Het is veeleer zo dat de auteur bepaalde aspecten uit de rijke geschiedenis van de commanderij over-accentueert, terwijl andere minstens zo wetenswaardige zaken onderbelicht blijven. Dat het gebouw onevenredig veel aandacht krijgt, valt nog te billijken, aangezien het boek verschijnt bij de voltooiing van de restauratie. Maar waarom lezen we zoveel over belangrijke lieden die het klooster bezochten of er werden begraven en zo weinig over degenen

die er hun hele leven doorbrachten als kloosterling? Een lijstje van commandeurs is weggestopt in een bijschrift bij een illustratie (blz. 52-53) en veel meer dan hun namen vernemen we niet. Uit welke kringen de 'gewone' broeders afkomstig zijn, blijft nagenoeg duister. Het duurt zelfs tot blz. 145 voor we lezen dat het klooster nooit meer dan tien kloosterlingen telde, inclusief de pastoors van de kerken in Heemskerk, Hazerswoude, Zoeterwoude en Beverwijk. Waarmee zij hun tamelijk luxe leven bekostigden, wordt amper behandeld. Op blz. 59 lezen we weliswaar dat zij 370 hectare land bezaten, maar het prachtige kaartboek dat pas op blz. 281 ter sprake komt, wordt niet geanalyseerd. Waarom hadden de jansheren bijvoorbeeld zoveel grond in Delfland? Ook de visitatieverslagen zijn rijke maar nauwelijks benutte bronnen voor het materiële reilen en zeilen van het klooster, en hetzelfde geldt voor de inventaris van 1606. Op blz. 149 wordt (terecht) gesteld dat de liturgie de allerbekijkste plaats innam in het kloosterleven. Na enkele algemene noties worden we verwezen naar een bijlage, die echter weinig meer informatie geeft. En dat terwijl er volgens blz. 259 nota bene een *formularie* bewaard is gebleven, de mooiste liturgische bron die je kunt wensen. Ook storend zijn allerlei slordigheidjes. De in 1310 overleden Gerard van Tettersode zou wellicht hebben gestudeerd in Leuven, waar echter pas in 1425 een universiteit werd gesticht. Op pagina 107 worden we nieuwsgierig gemaakt naar een 'heel bijzonder kolumnenwijzertje', misschien wel 14de-eeuws. Pas op blz. 278 wordt het afgebeeld, maar ook dan wordt niet duidelijk wat het nu eigenlijk is en hoe het werkt. Dit zijn geen incidenten: er zijn veel losse eindjes en informatie is vaak onlogisch verspreid over de hoofdstukken, waardoor de lezer herhaaldelijk het spoor bijster raakt.

Cerutti heeft veel gegevens boven water gehaald en samengebracht in een prachtig uitgevoerd boek. Maar de lezer zou nog beter zijn bediend als een aantal van de talrijke droge opsommingen van feittjes over hoog bezoek, begrafenissen, klokken, orgels, vicarieën enzovoorts waren ingeruild voor wat meer analyse en verhaal.

Gerrit Verhoeven

Maartje Janse e.a. (red.), *Genot in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2007 (Themanummer *De negentiende eeuw* 31), 72 blz., z/w geïll., ISSN 1381-8546, prijs €10,-).

Genot? In de 19de eeuw? Het lijkt een *contradictio in terminis*. Dit themanummer van *De negentiende eeuw* laat in vijf artikelen zien waarvan de 19de-eeuwers al dan niet heimelijk genoten in een tijd die vóór alles deugdzzaam wilde zijn (blz. 71). Marita Mathijssen leidt met haar artikel het thema in. Ze gaat in op het begrip genot. Tot ca. 1870 kende dit begrip een negatieve connotatie, daarna vond een omslag plaats. Mathijssen illustreert dit met voorbeelden uit de literatuur. Zij blijft wel terughoudend, want het denken over genot lijkt te weinig wetenschappelijk onderzocht.

Door middel van het reisdagboek van Pieter Gerard Holthuysen geeft Hubert Vreeken ons inzicht in het reisgenot van deze Amsterdamse koopman. Holthuysen maakte tussen 1833 en 1856 met zijn gezin zeventien (plezier)reizen in Europa. Er werden musea, theaters en koffiehuisen bezocht, goede maaltijden genuttigd, gewinkeld, gewandeld en van de natuur genoten. Ook de verworvenheden van de moderne tijd werden volop bewonderd. De

onderliggende reden van de reizen blijkt veelzeggend voor het leven van de 19de-eeuwse elite. Holthuysen leed namelijk aan spleen (licht depressieve gemoedstoestand) en reizen betekende voor hem ook een ontsnapping aan de verveling in het burgerlijke Amsterdam. De Parijse dames verdreven deze verveling met morfine. Jos ten Berge betoogt dat het drugsgebruik hier tijdens de jaren 1880-1890 onderdeel was van het dagelijks leven. Morfi-

negebruik was 'chic, modieus, artistiek en salonfähig' (blz. 106). De dames uit de elitekringen verruilden hun theekransjes voor zogenaamde injectiekransjes, waar waarschijnlijk niet alleen genoten werd van de drugroes, maar waar ook de (lesbische) erotiek een rol speelde.

Twee literaire voorbeelden geven inzicht in de genotsbeleving van de Haagse bourgeoisie en het Vlaamse proletariaat: *Extaze* van Louis Couperus en *Het recht van de sterkste* van Cyriel Buysse. Gender speelt hier volgens Jaap Grave een centrale rol. Beide mannelijke hoofdpersonen, hoe verschillend dan ook, waren wellustig en genoten van hun grensoverschrijdend gedrag (en hun macht hierin). De vrouwen probeerden hun lijden te verzachten door hun poging te ontsnappen aan de werkelijkheid. Dit kan, zo stelt Grave, als vorm van geestelijk genot geïnterpreteerd worden.

Als kenmerk van het burgerlijk bestaan signaleert Henk de Smaele toch vooral de hang naar moralisering, disciplineren en zelfcontrole (blz. 136). Het najagen van genot was zondig. Goed en kwaad werden door middel van tucht aangeleerd. Een goed huisvader moest zijn gezag voelbaar maken. Maar ook hier lag genot op de loer; de onaangename plicht kon een hedonistisch genot blijken te zijn. Als voorbeeld haalt De Smaele Foucault aan, die stelt dat 'controlerende macht en seksueel genot elkaar bevestigen en versterken in eeuwige spiralen' (blz. 138).

Al met al een themanummer om van te genieten, niet alleen als verveling op de loer ligt. De slotopmerking van De Smaele snijdt dan ook hout: Vast staat in elk geval dat er voor historici veel geneugten vallen te beleven aan de ontmaskering van de 19de eeuw' (blz. 140).

Paula Dix-Hertogh

HOLLAND

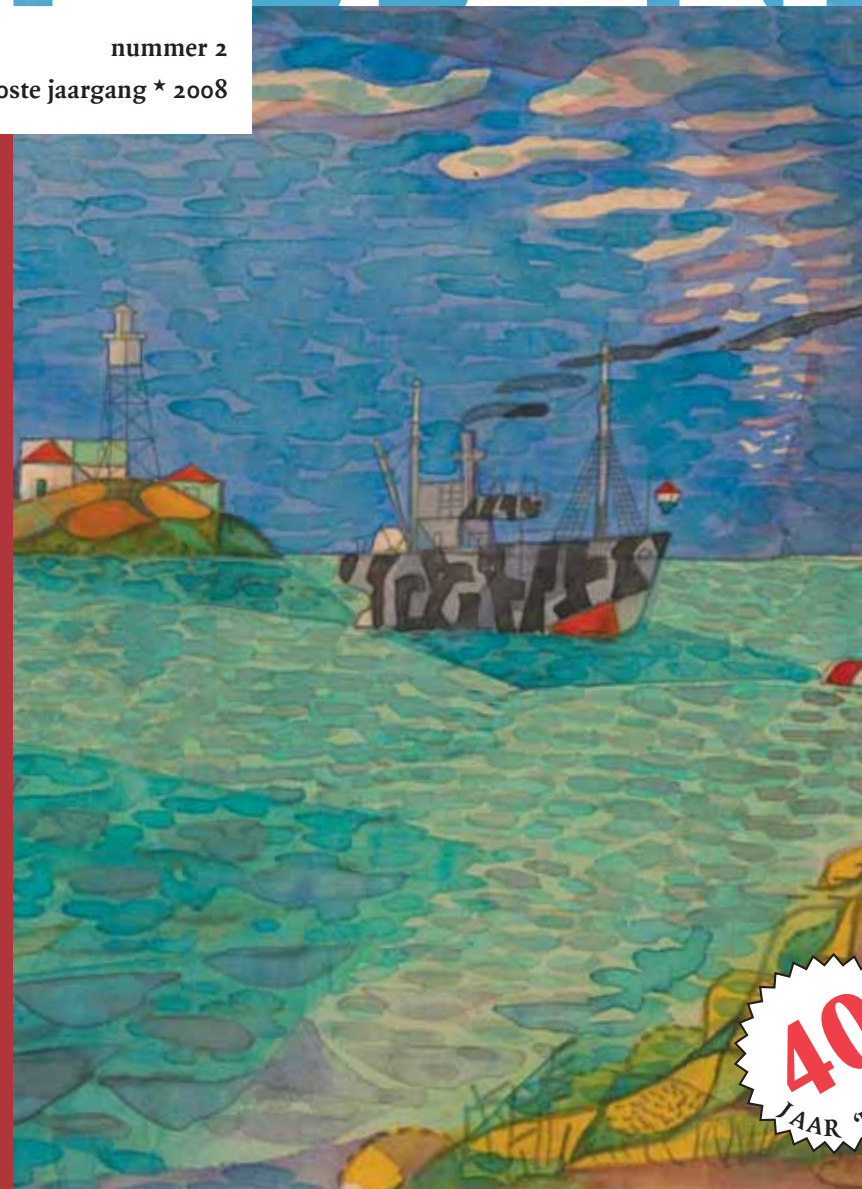
HOLLAND

2

| 2008

HOLLAND

nummer 2
40ste jaargang ★ 2008

40
JAAR 'HOLLAND'

Historisch Tijdschrift

Inhoud

40ste jaargang nr. 2, 2008

ARTIKELEN

HILDO VAN ENGEN

Kastelein Willem van Kronenburg en de stedelijke ontwikkeling van laatmiddeleeuws Heusden 81

GIJS ROMMELSE

Mercantilisme in de politieke ideologie van de Ware Vrijheid (1650-1672) 97

BERT ALTENA

Vroeg socialisme in een weerbarstige stad. Rotterdam in de jaren 1880 114

DE ARCHIEVENMAN

De archievenman in spagaat: het Noord-Hollands Archief te Haarlem 132

HOLLANDS SPOOR

ILONA VAN TUINEN & CINDY VAN WEELE

De theaterkunst van Nicolaas Wijnberg 136

BOEKBESPREKINGEN

141

Aan dit nummer werkten mee:

Bert Altena (1950) is universitair docent aan de Faculteit der Historische en Kunsthwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Een groot deel van zijn publicaties heeft betrekking op vroeg socialisme en anarchisme in Nederland en op F. Domela Nieuwenhuis. Samen met Dick van Lente schreef hij het handboek *Vrijheid en Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen, 1750-1989* (Hilversum 2006). Contactadres: altena@fhk.eur.nl

Hildo van Engen (1972) is mediëvist en schreef een proefschrift over de derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Hij is als Hoofd Archiefbeheer werkzaam bij het Streekarchief Land van Heusden en Altena in Heusden. Contactadres: hvengen@salha.nl

Gijs Rommelse (1977) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en aan University College London. In 2006 promoveerde hij in Leiden op een dissertatie met de titel *The Second Anglo-Dutch War (1665-1667). International raison d'état, mercantilism and maritime strife*. Hij is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Militaire Historie te Den Haag. Contactadres: GA.Rommelse@mindef.nl

De Archievenman, Ilona van Tuinen en Cindy van Weele zijn redacteurs van Holland.

Omslagontwerp: Het Lab, Arnhem.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail info@verloren.nl

HOLLAND

